श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं परस्परहृदयस्य तादात्म्यमाह—साधव इति ॥६८—७१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भो ब्रह्मण्यदेव ! ब्राह्मणं मां नोपेक्षस्वेतिचेत्सत्यं तर्हि किं भक्तानुपेक्षे ? भक्तापकारकस्य तव रक्षणेन ख्यात एव भक्तास्त्यक्ता भवेयुस्तत्तु नोपपद्यत एवेत्याह-ये इति । भक्ताः खलु ते मदर्थे परमप्रेमास्पदकुटुम्बजदारादीनपि कियन्त्यजन् ब्राह्मणस्त्वं मदर्थे किमत्यजस्तद् ब्रूहीति भावः । न चाम्बरीषेण किमपि त्यक्तमिति वक्तव्यं यदा त्वदर्थोऽम्बरीषवधार्थं कृत्या विनियुक्ता तदा तेन स्वदेहरक्षापेक्षया पदमात्रमपि नाभिद्रुतं त्वयात्मारामेण महाविरक्तेन स्वदेहरक्षार्थं जगदेव परिक्राम्यता ब्रह्मरुद्रादयोऽपि प्रार्थिताः एतेनैव स्वस्य तस्य च मूल्यं जानीहि किमधिकं त्वमबोधो बोधयितव्य इति ॥ ६५ ॥

युष्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यहं दुर्वास एव तैस्तु वशीकृत एवाहमस्मीत्याह-मयीति । मय्येव हृदयस्य निबद्धत्वात् साधवः निष्कामाः समदर्शनाः स्वस्य परेषां च दुःखादिकं समं पश्यन्तः ॥ ६६ ॥

तेषां निष्कामस्य परमकाष्ठामाह—मत्सेवयेति । प्रतीतं स्वतः प्राप्तमपि कुतोऽन्यदिति सालोक्यादीनां कालेनाविप्लुतत्वं दर्शयति कालविप्लुतत्वं पारमेष्ठ्यादि ॥ ६७ ॥

किञ्च मां सन्तापयते तुभ्यं समुचितं फलं दित्सन्नपि यत्र ददामि एतामेव मे परां ब्रह्मण्यतामवेहीत्याह—साधव इति । महां मम अम्बरीषं ज्वालयितुमिच्छंस्त्वं मद्धृदयमेव ज्वालयितुं प्रवृत्तोऽभूरित्यर्थः । तर्हि त्वदपराध एवायं चेत्सुदर्शनो एतामि प्रसीदेत्यत आह, साधूनां हृदयमहं साधुनां हृदयप्रसादे सत्येव मत्प्रसाद इत्यतो याहि तमम्बरीषमेव प्रसादयेति भावः । नन्वम्बरीषो मां निमन्त्र्याभोजयित्वैव भुक्तवानतस्तद्दोषमपि किं न पश्यसीति तत्राह—मदन्यत्ते न जानन्तीति मच्चिकीर्षितमेवाम्बरीषेण कृतमिति भावः। तर्हि त्वामेवाहं पृच्छामि ब्रूहि ब्राह्मणद्वादश्योर्मध्ये कस्यादरो धर्म इति चेत् याहि तमम्बरीषमेव पृच्छ स एव त्वां धर्मशास्त्रतत्त्वानभिज्ञं बोधयिष्यति मात्र लज्जां कामपि कार्षीस्तादृशो नाहमपि विप्र इत्याह—नाहं तेभ्यः सकाशात् मनागपि अधिकं जानामीत्यर्थः । तेन श्रुतौ पानीयस्याशितत्वानशितत्वयोस्तुल्यदर्शनात् द्वादशीब्राह्मणयोस्तुल्य एवादरः कृतो मद्भक्तेनाम्बरीषेण त्वन्त्वनभिज्ञस्तज्ज्ञासीरिति ध्वनिः दुर्वासास्तु फलदर्शनेन द्वादश्या एव भक्तित्वात् सर्वधर्माधिक्यं निर्द्धारयन्नम्बरीषं किमपि न पृष्टवानित्यनुध्वनिः ॥ ६८ ॥

किञ्च तदपि तव निस्तारोपायं स्पष्टमेव ब्रवीमि न्यायविदाह—ब्रह्मन्निति । यस्य वधार्थं त्वया अभिचारः कृतः तमम्बरीषमेव याहि स एव कृपालुस्त्वां त्रास्यते नान्य इति भावः तथाम्बरीषं त्वं स्वतुःखदं मन्येथा इत्याह साधुष्विति ॥ ६९ ॥

तपोविद्यासम्पन्नस्य मम कुतस्तराममम्बरीषात् क्षत्रियात् परित्राणं युज्यते ? इति चेदपात्रस्य तव तपोविद्ये नैव स्तः प्रत्युत ते विपरीते एवेत्याह—तप इति । दुर्विनीतस्य कर्तुस्तदाश्रयस्य अन्यथा कल्पते विपरीतफले भवतः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमस्य चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मयि निर्बद्धं स्थिरीकृतं हृदयमन्तःकरणं येस्तैः ॥ ६६ ॥

प्रतीतं प्राप्तमपि नेच्छन्ति कालविद्रुतम् ऐहिकामुष्मिकं प्राकृतं पदार्थं नेच्छन्तीति किमुत वक्तव्यं सालोक्यादीनां व्याख्या तृतीयस्कन्धव्याख्याने द्रष्टव्या ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

मां शरणागतस्य तव सन्तापहरमुपायं कथयिष्यामि हि यस्मात् आत्माभिचारः आत्मना त्वया कृतोऽभिचारः हिंसा यतो निमित्तभूताद्भूत्तमम्बरीषं याहि गच्छ भद्रिममस्तु ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका

जो लोग अपने दारा, अगार, [गृह] पुत्र, बन्धु, प्राण, वित्त, और परलोक को भी छोड़कर मेरे शरण आये हैं भला मैं उनको कैसे छोड़ने का उत्साह करूं ॥ ६५ ॥

समदर्शनसाधुजनों का हृदय मेरे विषय में बन्धा रहता है और वे लोग भक्ति से मेरे लिये वश में कर लेते हैं जैसे साध्वी स्त्री अपने सत्पति को वश में कर लेती है ॥ ६६ ॥

और मेरी सेवासे प्राप्त होने वाले सालोक्यादि चतुर्विध मोक्ष को भी नहीं चाहते हैं, केवल मेरी सेवामात्र से पूर्ण रहते हैं फिर और काल कृत परिणाम वाले पदार्थ की क्यों ! चाहना करेंगे ॥ ६७ ॥

साधुजन मेरे हृदय हैं और मैं साधुजनों का हृदय हूं मेरे से औरको वो लोग नहीं जानते है, इनलोगों से और को मै भी किञ्चित् भी नहीं जानता हूं ॥ ६८ ॥

हे विप्र ! मैं उपाय बताऊं सो तुम सुनो वे तुम्हारी हिंसा जहां से है वहीं तुम जाओ ॥ और एक बात का ध्यानरखो कि—साधुजनों पर चलाया हुआ तेज चलाने वाले काही अमङ्गल करता है ॥ ६९ ॥

भाषाटीका ।

तप और विद्या ये दोनो ब्राह्मणों के नितरां श्रेय कारक हैं पर दुर्विनीत के वेही दोनो कर्त्ता को अन्यथा फल दायक होजाते हैं ॥ ७० ॥

हे ब्रह्मन् ! तस्मात् अब तुम नाभागतनय (अंबरीष) के समीप जाओ । और महाभाग से अपने अपराध को क्षमा करा ओ तब शांति होगी ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में चतुर्थ अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-
भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

——○:०:○——

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवताऽऽदिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः ।
अम्बरीषमुपावृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥ १ ॥
तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितः ।
अस्तावीत्तद्धरेरस्त्रं कृपया पीडितो भृशम् ॥ २ ॥

अम्बरीष उवाच ।

त्वमग्निर्भगवान् सूर्यस्त्वं सोमो ज्योतिषां पतिः ।
त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मात्रेन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥
सुदर्शन ! नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय ।
सर्वास्त्रघातिन् ! विप्राय स्वस्ति भूया इडस्पते ॥ ४ ॥
त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं त्वं यज्ञोऽखिलयज्ञभुक् ।
त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ॥ ५ ॥
नमः सुनाभाखिलधर्मसेतवे ह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे ।
त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे मनोजवायाद्भुतकर्मणे गृणे ॥ ६ ॥
त्वत्तेजसा धर्ममयेन संहृतं तमः प्रकाशश्च धृतो महात्मनाम् ।
दुरत्ययस्ते महिमा गिरां पते त्वद्रूपमेतत्सदसत्परावरम् ॥ ७ ॥
यदाविसृष्टस्त्वमनञ्जनेन वै बलं प्रविष्टोऽजितदैत्यदानवम् ।
बाहूदरोर्वङ्घ्रिशिरोधराणि वृक्णन्नजस्रं प्रधने विराजसे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चमे विष्णुचक्रं तु प्रसाद्य प्राणसङ्कटात् ।
दुर्वासा रक्षितस्तेन तथा तद्वृत्तमीर्यते ॥ ० ॥

॥ १ ॥

स उद्यममिति छेदः सुलोपः पादपूरणार्थः ॥ २ ॥

ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिः सोमस्त्वम् मात्राणीन्द्रियाणि च त्वच्छक्त्यैवाऽन्यान्यपि स्वं स्वं कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सहस्रम् अरा यस्य हे सहस्रार ! स्वस्ति शरणं भूयाः इडस्पते पृथ्वीपते ॥ ४ ॥

ब्राह्मणरक्षणं तव युक्तमेवेत्याह—त्वं धर्म इति । न च तवेयमति-स्तुतिरित्याह—पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य परं तेजः सामर्थ्यं त्वम् अयं भावः "स ऐक्षत" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं भगवतः शोभनं दर्शनं सुदर्शनं तत एव च सर्वं जातमतस्त्वमेव सर्वात्मेति ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! अद्भुतकर्माणं त्वां कः स्तोतुं समर्थोऽतस्तुभ्यं केवलं नमो गृणे इत्यन्वयः अद्भुतकर्मत्वमेवाऽऽह—अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादारूपाय अतएवाऽधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे दाहकाय त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा तस्मै विशुद्धमत्युज्ज्वलं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेव प्रपञ्चयति-त्वत्तेजसेति द्वाभ्याम् । सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वयैव रूप्यते प्रकाश्यत इति त्वद्रूपम् ॥ ७ ॥

हे अजित ! अनञ्जनेन श्रीहरिणा यदा विसृष्टस्त्वं तदा दैत्यदानवानां बलं प्रविष्टः संस्तेषां बाह्वादीन्भिन्दन्विराजसे पाठान्तरे ऊर्जिता दैत्यदानवा यस्मिन् तद्बलं पूर्वपदेन सम्बन्धार्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवतोपदिष्टोपायश्चक्रतापितो दुर्वासा अम्बरीषमुपेत्य दुःखितस्तस्याम्बरीषस्य पादावग्रहीत् ॥ १ ॥

तस्य दुर्वाससस्तथाविधं व्यसनं समीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितोऽम्बरीषः कृपया नितरां तापितस्तद्विजस्य पृष्ठतोऽनुषक्तं हरेश्चक्रमस्तौषीत्तुष्टाव ॥ २ ॥

स्तुतिमेवाह-त्वमग्निरित्यादिना सत्त्वमित्यतः प्राक्तनेन । तावत् सुदर्शनं प्रसादयितुं सर्वतेजःकारणभूतस्य सर्वात्मकस्य तव तेजसोऽयं द्विजस्त्वदात्मा विषयो न भवतीति सूचनाय च सर्वतेजःकारणत्वेन सर्वात्मकत्वेन च स्तौति-त्वमग्निरिति । यद्यपि "एतदात्म्यमिदं सर्वं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"इत्यादिभिः"नतत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्" इत्यादिभिश्च ब्रह्मण एव सर्वात्मकत्वं सर्वतेजसामाच्छादकत्वं सर्वतेजःकारणत्वं सर्वतेजसामनुग्राहकत्वमित्यादयो धर्माः श्रुताः ननु ब्रह्मनियाम्यस्य सुदर्शनस्य क्वापि श्रुतास्तथापि तस्मिन् "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्"(१।१।३५) इति शारीरकन्यायेन "अहमेवासमहमेव वर्त्तामि भविष्यामि च तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः"इत्यादौ ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मविशेष्यकत्वाद्विशेषणवाचि शब्दानां विशेष्यपर्यन्तस्याकृतिनयसिद्धत्वाद्विशेष्यपर्यन्ततासाक्षात्कारनिमित्तन्तादात्म्यव्यवहारवद्ब्रह्मविशेषणभूतसुदर्शनविषयबुद्धिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्ततानिमित्ततत्तादात्म्यव्यपदेशाद्वा सौदर्शनस्य पुरुषस्य परमात्माभिन्नत्वाद्वा तस्य सर्वात्मकत्वादिभिर्धर्मैः प्रवृत्तेयं स्तुतिरित्यदोषः । त्वमेवाग्न्यादितेजसामनुग्राहकस्तत्कारणभूतश्चेत्यर्थः । ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिर्यः सोमश्चन्द्रः स त्वमेवेत्यर्थः । अप्पृथिव्याकाशवायुगन्धादितन्मात्रोभयेन्द्रियात्मा त्वमेवेत्यर्थः । त्वमग्निरिति तेज आत्मकत्वं पूर्वमुक्तमित्यब्बादिभिर्न तस्य सह पाठः ॥ ३ ॥

हे सुदर्शनसहस्रारेत्यसाधारणनामाभ्यां सम्बोधनं हे अच्युतप्रिय! भक्तानामिष्टमेवाच्युतस्येष्टं तदिष्टमेव तथापि प्रियमतो मादृष्टं द्विजप्राणरक्षणं तवापीष्टमेवेति प्रसन्नो भवेत्यच्युतप्रियेतिसम्बोधनाभिप्रायः । हे सर्वास्त्रघातिन् ! न तु शरणागतघातिन्नित्यभिप्रायः । हे इडस्पते ! पृथिवीपते हे जगत्पालक ! जगत्पालकस्य तव शरणागतद्विजरक्षणं युक्तमेवेति भावः । विप्राय स्वस्ति भूयाः मङ्गलरूपो भव प्रसन्नो भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

किञ्च सर्वधर्मरक्षकस्य तव शरणागतद्विजरक्षणं युक्तमेवेति सूचयितुं धर्मादिनिर्वाहकत्वेन तदात्मकतया स्तौति-त्वं धर्म इति । श्रुतिर्वेदः ऋतं सत्या धृतिः त्वमेव धर्मो धर्मनिर्वाहको यज्ञाराध्यश्च त्वमेव हे सर्वात्मन् ! पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धि तेजस्त्वमेव पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धियच्चक्षुस्तज्जिहीर्षात्मकसङ्कल्परूपमीशाणापरपर्यायं सामर्थ्यं त्वमेवेत्यर्थः । तथाचाभियुक्तोक्तिः—

> वाणी पौराणिकीयं प्रथयति महिमानं प्रेक्षणं कैटभारेः-
> शक्तिर्यस्येषुदंष्ट्रानखपरशुमुखव्यापिनी तद्विभूषाम् ॥

इति ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! शोभना नाभिर्यस्य तथाभूतः ते तुभ्यं केवलं नमः नतु त्वां स्तोतुमहं समर्थः अतः केवलं नमस्करोमि इति भावः । कथम्भूताय ? ते अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादापालकाय अधर्मशीला ये असुरास्तेषां धूमकेतवे धूमकेतुवदनर्थहेतवे त्रैलोक्यपालकाय विशुद्धं वर्चो यस्य मनोजवाय मनस इव वेगो यस्य अद्भुतं कर्म यस्य ॥ ६ ॥

अद्भुतकर्मत्वमेव प्रपञ्चयन् स्तौति-त्वत्तेजसेति । धर्मनिर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात्तन्मयेन तव तेजसा महात्मनां साधूनां दृशो ज्ञानस्यावारकन्तमोऽज्ञानं संहृतं निरस्तं प्रकाशः सूर्यादिप्रकाशश्च त्वद्रूपं त्वयैव रूप्यते प्रकाश्यते इति तद्रूपं तथा परावरं उच्चावचं चिदचिदात्मकमेतज्जगच्च त्वद्रूपं त्वच्छरीरकं हे गिरांपते ! एवंभूतस्य तव महिमा दुरत्ययः यद्वा महात्मनां दृश आच्छादकं तमस्त्वत्तेजसा संहृतं तथा दृशः प्रकाशः प्रसरश्च कृत इति शेषः । सदसदात्मकं जगत् त्वच्छरीरभूतमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

महिम्नो दुरत्ययत्वमेव दर्शयन् स्तौति—यदेति । यदार्थेत्यर्थः । यदा तु त्वमनञ्जनेन निरञ्जनाविद्यारूपाञ्जनरहितेन परमपुरुषेण विसृष्ट आदिष्टस्तदा ऊर्जिताः सञ्जातबला दैत्याः दानवाश्च यस्मिन् तत्तद्बलं प्रविश्याजस्रं बाह्वादीन् वृश्चान् छिन्दन् प्रधने युद्धे विशेषेण राजसे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १—२ ॥

मात्राः शब्दादयः ॥ ३ ॥

सहस्राणि अराणि दलानि यस्य स तथा हे सहस्रार ! विप्राय दुर्वाससे इडस्पते क्ष्मापते ॥ ४—६ ॥

सुनाभ सुदर्शन धूमकेतुरग्निः ॥ ६ ॥

त्वत्तेजसा तमः संहृतं महात्मनां दृशोः प्रकाशश्च संहृतः-स्तम्भितः एतत्परावरं सदसत्स्वरूपं त्वत्प्रतिमा ॥ ७ ॥

अनञ्जनेन निर्लेपेन ऊर्जितदैत्यदानवं बलं बाह्वादीन् वृक्णान् छिन्दन् प्रधने युद्धे ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥१॥

तस्यति तेः तत्र सुलोपः पादपूरणे इत्यस्य भावः "सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्"(६।१।१३४) इति षष्ठाध्यायप्रथमपादगतसूत्रेणेत्यर्थः अन्यथा "लोपः शाकल्यस्य"(८।३।१९) इति तत्स्थानीयस्य यस्य लोपे त्रिपादीगतत्वात् "पूर्वत्रासिद्धम्"(८।२।१) इति न्यायेन सन्धिर्न स्यात् ॥ २—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

धर्ममयेन तत्तेजसा ऽस्स्तमः संहर्न महात्मनां सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वत्तेजसैव भवति अत एव ते तव महिमा दुरत्ययः यत एतत् सदपि त्वद्रूपं त्वत् प्रकाश्यमेव ॥ ७-८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पादौ स्पृशन् मुनिश्चक्रं प्रसाद्यैवाचितः स्तुवन् ।
भोजितश्चाम्बरीषेण पञ्चमेऽन्ते वनं गतः ॥ ० ॥

॥ १ ॥

तस्य दुर्वाससोऽम्बरीषः उद्यमनं स्तवाद्यर्थमुद्यमं "सोचिलो-पेचेत् पादपूरणम् ॥६।१।२३४॥ इति सलोपे सन्धिः ॥ २ ॥ ३ ॥

हे सहस्रधार ! हे इडस्पते ! पृथ्वीपते ॥ ४ ॥

"ऋतं च सूनृता वाणी सत्यं च समदर्शनम्" पौरुषं वैष्णवं तेजः ॥ ५ ॥

तर्हि भक्तिधर्मसेतुपालाय तुभ्यं ब्रह्मण्यमेनमधार्मिकं विप्र-मवश्यमहं तापयामीत्यत आह—अधर्मशीला ये असुरास्तेषां धूमकेतवे इति धर्मशीला असुरा अधर्मशीला विप्राश्च व्यावृत्ताः हे सुनाभ ! तुभ्यं नमः गुणैः स्तोतुं सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ ६॥

ननु, तेजस्विमानिनोऽस्य विप्रस्य चिकित्सा अवश्यकर्त-व्येत्यत आह—त्वत्तेजसा त्वत्तेजो विभूतिरूपेण सूर्यादिना दृशः सर्वचक्षुषस्तथा महात्मनां दृशो ज्ञानस्य च प्रकाशस्त्वत्तेज-सैव भवति त्वद्रूपमेतत् तवैव परमेश्वरत्वान्महीश्वरः स्वतेजो ऽन्यस्मिन् तेजस्विनि दर्शयेदिति भावः ॥ ७ ॥

ननु, तदृत्येन सह विहर्तुकामोऽस्मीति चेन्मैवं तवासुर-सङ्ग्राम एव विहाररङ्गभूमिरित्याह–यत्रेति । अनञ्जनेन श्रीहरिणा हे अजित ! प्रविष्टोर्जितदैत्यदानवामिति——पाठे ऊर्जिता दैत्यदानवा यत्र तद्बलं सन्धिरार्षः ! वृक्णान् छिन्दन् प्रधने सङ्ग्रामे ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अम्बरीषस्य महाभागवतस्य प्रकुपितभगवदस्त्रशान्तिकरत्व-विप्रदोषादर्शित्वविप्रभक्तत्वादीन् गुणान् वर्णयति–एवं भगवता-दिष्ट इति पञ्चमेन ॥ १ ॥

स उद्यमनमिति छन्दः "सोचिलोपेचेत्पादपूरणम्" (६।१।२३४) इत्यनेन सलोपः पादपूरणार्थः तस्य दुर्वाससः स अम्बरीषः उद्यमनं हरिचक्रात्प्राणरक्षार्थमुद्यमं वीक्ष्य पादस्पर्शेन विशेषतो लज्जितः कृपया भृशमत्यन्तं पीडितः अस्तावीत् तुष्टाव ॥ २ ॥

सर्वस्य विश्वस्य भगवतो भिन्नस्यापि तदात्मकत्वात्तदभिन्नत्वं "एतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "तदनन्यत्वमारम्भणा-शब्दादिभ्यः"(२।१।१५) इत्यादिश्रुतिसूत्रप्रसिद्धम भगवच्चक्रं तु सुतरां भगवदभिन्नमिति सिद्धान्तविद्राजर्षिः भगवच्चक्रं भगवत्तया भगवत्प्रियायुधतया च स्तौति—त्वमित्यादिना । त्वं भगवानेव अतः अग्न्यादिश्च मात्राणि च इन्द्रियाणि च त्वमेव ॥ ३॥

शोभनं दर्शनं यस्य हे सुदर्शन! सहस्रम् आरा यस्य हे सहस्रार ! हे इडस्पते भूमिपते विप्राय स्वस्ति शरणं भूयाः भव ॥ ४ ॥

त्वं धर्मः त्वमृतं सूनृतवाक्यं त्वं सत्यं त्वं यज्ञः क्रियारूपः यज्ञ-भुक् त्वमेव लोकपालः । ननु, एतत्सर्वं मयि कथं घटेत? इत्यत आह त्वं सर्वात्मा सर्वाश्रयभूतः परमात्मा ननु, परमात्मनोऽस्त्रमात्रे मयि परमात्मत्वं कथं घटेत ? इत्यत आह परं सर्वोत्कृष्टं पौरुषं पुरुषसम्बन्धि पुरुषात्मकमित्यर्थः। तेजस्त्वं यद्यदात्मकं तत्तदभिन्नं यथा सूर्यात्मकं प्रभारूपं तेजः सूर्याभिन्नमिति भावः ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! अद्भुतकर्मणे तुभ्यं नमो गृणे अखिलानां धर्माणां सेतवे विधारकाय अत एव अधर्मे शीलं येषां तेषामसुराणां धूमकेतवे दाहकाय त्रैलोक्यं गोपायति रक्षतीति तथा तस्मै विशुद्धं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥

महात्मनां मुमुक्षूणां दृशः दृष्टेः तमः अज्ञानं धर्ममयेन मुमुक्षु-कर्तृकत्वद्भक्तिलक्षणधर्मजातेन त्वत्तेजसा त्वदनुग्रहेण अपहृतं भवति प्रकाशश्च भवतीत्यर्थः । सदसत् कार्यकारणं परावरं चिद-चिदात्मकं त्वद्रूपम । हे गिरास्पते ! एवंभूतस्य ते महिमा दुरत्य-यः अनवगाह्यः ॥ ७ ॥

अनञ्जनेन अज्यते इत्यञ्जनं दोषः स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषेण हरिणा वृक्णान् भिन्दन् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीवसुदेवनन्दनो जयतः

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब भगवान ने भी दुर्वासा को ऐसी आज्ञा दीनी तब वह भी चक्र से तापित होने वाला, अंब-रीष के शरणआकर चरण पकडलिये ॥ १ ॥

अंबरीष ने उनका यह उद्यम देखकर अपने पग के स्पर्श करने से अति लज्जित होकर और कृपा से भी अति पीड़ित होकर श्रीहरि के अस्त्र की स्तुति करने लगे ॥

अंबरीष उवाच ॥

राजा अंबरीष जी बोले, कि— हे चक्रराज ! आप अग्नि हो भगवान् हो सूर्य हो और आप चन्द्र हो । ज्योतियों के पति हो आप जल हो आप क्षिति हो आकाश हो वायु हो तन्मात्रा हो इन्द्रियें हो ॥ ३ ॥

हे सुदर्शन ! हे सहस्रार ! हे अच्युत के प्यारे ! आपको नम-स्कार हो । हे सर्वास्त्रों के नाशक ! हे इडस्पते ! आप विप्र के लिये कल्याण कारक होवो ॥ ४ ॥

आप धर्म हो ऋत सत्य आप हो आप यज्ञ हो और यज्ञ भोक्ता भी आपही हो लोक के पालने वाले और सर्व के आत्मा भी आप ही हो तथा पुरुष संबन्धि पर तेज आप ही हो ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! अखिल धर्म के सेतु ऐसे आपको नमस्कार हो

स त्वं जगन्त्राण ! खलप्रहाणाये निरूपितः सर्वसहो गदाभृता ।
विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे विधेहि भद्रं तदनुग्रहो हि नः ॥ ९ ॥

यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः ।
कुलं नो विप्रदैवं चेद्द्विजो भवतु विज्वरः ॥ १० ॥
यदि नो भगवान् प्रीत एकः सर्वगुणाश्रयः ।
सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ।
अशाम्यत्सर्वतो विप्रं [1]प्रदहद्राजयाच्ञया ॥ १२ ॥
स मुक्तोऽस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः ।
प्रशशंस तमुर्वीशं युञ्जानः परमाशिषः ॥ १३ ॥

दुर्वासा उवाच ।

अहो अनन्तदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे ।
कृतागसोऽपि यद्राजन्मङ्गलानि समीहसे ॥ १४ ॥
दुष्करः को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनाम् ।
यैः सङ्गृहीतो भगवान् सात्वतामृषभो हरिः ॥ १५ ॥
यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः ।
तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

आप अधर्म स्वभाव वाले असुरों के जलाने को अग्नि हो त्रिलोक की रक्षा करने वाले विशुद्ध तेजस्वी मनके तुल्य वेग वाले और अद्भुत कर्म वाले आप हैं ॥ ६ ॥

आपके धर्म मय तेज से तमका संहार होगया और महात्माओं को प्रकाश प्राप्त हुआ है वाणी के पति, हे प्रभो ! आपकी महिमा बड़ी दुरत्यय है, और यह जो कार्य कारण पर अवर है वह आपही का रूप है ॥ ७ ॥

हे अजित ! जिस समय निरंजन हरि तुमको छोड़ते हैं तब दैत्य दानवों की सेना में प्रविष्ट होकर उनके बाहु, उदर, ऊरु, चरण, शिर, धड़, इन सबों को काटते हुए संग्राम में आप अच्छे विराजते हो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च त्वया भगवन्नियुक्तेन खलानामेव वधः कार्यः साधवस्तु रक्षणीया अतो विप्रस्य रक्षणेनास्माननुगृहाणेत्याह—स त्वमिति । हे जगन्त्राण ! स एवम्भूतस्त्वं खलानामेव प्रहारार्थं निरूपितो नियुक्तः अतोऽस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥

सर्वसुकृतार्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते–यद्यस्तीति द्वाभ्याम् । विप्रो दैवं देवता यस्मिंस्तत् ॥ १० ॥ ११ ॥

राज्ञस्तस्यैव याच्ञया ॥ १२ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स एवंविधदुरत्ययमहिमा त्वं साधुलोकपरित्राणदुष्कृद्विनाशनयोर्निमित्तयोः गदाभृता भगवता निरूपितः नियुक्तः सर्वसहः शरणागतानां सर्वविधापराधसहः अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्य-

---

(१) भजहद्धिति वीर० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

हेतवे अन्यथा विप्रहिंसयाऽस्मत्कुलं विनश्येदिति भावः । अस्य विप्रस्य भद्रं मङ्गलं प्राणरक्षणरूपं विधेहि कुरु तद्विप्ररक्षाविधान-मेवाऽस्माकमस्मद्विषये त्वत्कृतो महाननुग्रहः ॥ ९ ॥

सर्वसुकृतार्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते-यद्यस्तीति द्वाभ्याम्, दत्तं दानमिदं स्मार्तस्य कर्मणा उपलक्षणम् इष्टं यागादिकमिदं श्रौतस्य स्वनुष्ठितः स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमोचितधर्मश्च यदि नोऽस्माकमस्ति यदि वा ऽस्माकं कुलं विप्रा एव दैवं यस्य तथाभूतं चेत्ततो द्विजो विज्वरो भवतु अस्मदीयदत्तादिभिः प्रसन्नो भगवान् सुदर्शनः द्विजं निर्दुःखं कुर्यादिति भावः ॥१०॥

एकः निरस्तसमाऽभ्यधिकः सर्वेषां कल्याणगुणानामाश्रयो भगवान्नोऽस्माकं यदि सर्वभूतात्मभावेन सर्वात्मकब्रह्मोपासनेन प्रीतोऽस्ति ततो द्विजो विज्वरो भवतु ॥ ११ ॥

इतीत्थं राज्ञोऽम्बरीषस्य सम्यक् स्तुवतस्ततस्तद्विष्णोश्चक्रं सुदर्शनाभिधं सर्वतोऽशाम्यत् प्रशान्तमभूत् राज्ञोऽम्बरीषस्य याच्ञया विप्रं दुर्वाससमजहात् तत्याज ॥ १२ ॥

शस्त्राग्नेः सुदर्शनाग्नेः तापेन मुक्तः स दुर्वासाः स्वस्तिमान् विज्वरः तमुर्वीशमम्बरीषं परमा आशिषो युञ्जानः कुर्वन् प्रशशंस तुष्टाव ॥ १३ ॥

प्रशंसामेवाह—अहो इत्यादिना राजन्नित्यतः प्राक्तनेन। अहो अत्याश्चर्यमेतत् अनन्तस्य दासानां महत्त्वमधुना मया दृष्टं किं तत्? यत्कृतापराधस्याऽपि मम। हे राजन्! अम्बरीष! मङ्गलानि समीहसे इच्छसीति तत् ॥ १४ ॥

साधूनां भगवद्भक्तानां दुष्करं कर्तुमशक्यं किं क्वचित् निग्रहाऽनुग्रहादिकं सर्वं सुकरमेवेतिभावः। यद्यस्ति दत्तमित्यादिश्लोकद्वयोक्तप्रार्थनामालक्ष्याह——महात्मनां साधूनां दुस्त्यजं किम्वस्ति सर्वं सुत्यजमेवेति भावः। तत्र हेतुं वदन् तान् विशिनष्टि-यैः साधुभिः महात्मभिः सात्वतां भक्तानामृषभः प्रियो हरिराश्रितार्तिहा भगवान् संगृहीतो वशीकृतः वशीकृतनिरतिशयानन्दरूपभगवतां भागवतानां न किञ्चिद्दुष्करं दुस्त्यजं वाऽस्तीति भावः ॥ १५ ॥

तथा अवश्यमपि तेषां नास्तीत्याह—यन्नामेति। यस्य हरेर्नाम्न श्रवणमात्रेण पुमान् निर्मलो निष्पापो भवति तस्य तीर्थपदः गङ्गादिपुण्यतीर्थाश्रयपादारविन्दस्य भगवतो दासानां किं वा अवश्यमवशिष्यते सर्वं सम्पन्नमेवेतिभावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साधुजनत्राणाय खलप्रहाणाये दुष्टनिग्रहाय च अस्मत्-कुलस्य दैवहेतवे देवताभक्त्युत्पत्तिनिदानाय ॥ ६—१२ ॥
महित्वं महिमा ॥ १४—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रहाणाय प्रकृष्टहान्यर्थम् ॥ ९ १० ॥
तत्र भगवत्प्रीतिमात्रार्थं यद्यत् कृतं तत्तद्बुद्धिं परीक्षते-द्विज इति । द्विजस्य विज्वरीभावं कुर्वीथा इत्यर्थः । अन्यथाऽयं महानत्ययः स्यादिति भावः ॥ ११—२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वहं त्वद्विद्वेषिसंहाराय भगवता नियुक्तस्तत्र मे केवल-मेतदेवेत्याह-हे जगत्त्राण खलानां प्रहाणाये संहाराय सर्वसहः सर्वबलस्वरूपः यद्वा वात्सल्यात् सर्वमप्यपराधमस्माकं सहस इति सर्वसहः अस्य विप्रस्यापराधः क्षम्यतामिति भावः। न चाऽस्य मद्विद्वेषित्वमित्याह-अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि ॥ ९ ॥
तदपि विप्रमत्यजन्तमालक्ष्य शपथं कुर्वन्नाह-यद्यस्तीति, विप्रदैवं विप्रदेवताकम् ॥ १० ॥
तं शपथममानयन्तमालोक्यासाधारणं शपथमाह-यदीति, सर्वेषु भूतेषु आत्मन इव यो भावस्तेन यदि प्रीतः ॥ ११ ॥
विप्रं सर्वतः प्रदहदप्यशाम्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥
कृतागसोऽपि त्वदमङ्गलमीहमानस्यापीत्यर्थः ॥ १४ ॥
दुष्करोऽनुग्रहः दुस्त्यजोऽपराधः सङ्गृहीत इति यथान्यैर्धनानि सङ्गृह्यन्ते तथेत्यर्थः। हरिः सङ्गृहीतोऽपि तदीयं चेतश्चोरयतीत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वसहः शरणागतानां सर्वापराधसहः हे जगत्त्राण! स त्वं गदाभृता खलप्रहाणाय अस्मच्छत्रुनाशाय निरूपितः अथवानुग्रहार्थं नियुक्तः अतः अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि कुरु तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥
सर्वभूतात्मनि तस्मिन्नेव यो भावो भक्तिस्तेन ॥ ११ ॥
राजयाच्ञया अशाम्यत् शान्तमभूत् ॥ १२—१९ ॥

भाषाटीका ।

हे जगत् की रक्षा करने वाले! श्रीहरिने आपको सर्व बल रूप समुझकर खलों के नाश करने को नियुक्त किये हैं। इसी से आप हमारे कुल को बड़भागी बनाने के लिये इस ब्राह्मण का कल्याण करैं बस हमारे ऊपर यही बड़ा अनुग्रह है ॥ ९ ॥

और जो हमने दान किया हो जो यजन किया हो और जो सुन्दर धर्म का अनुष्ठान किया हो और यदि हमारे कुल में ब्राह्मण ही देवता माने जाते हों तो यह द्विज विगत ज्वर वाला होजावे ॥ १० ॥

राजन्ननुगृहीतोऽहं त्वयाऽतिकरुणात्मना ।
मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा यन्मेऽभिरक्षिताः १७ ॥
राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकाङ्क्षया ।
चरणावुपसङ्गृह्य प्रसाद्य समभोजयत् ॥ १८ ॥
सोऽशित्वाऽऽहृतमानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम् ।
तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरम् ॥ १९ ॥
प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव भागवतस्य वै ।
दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनाऽऽत्ममेधसा ॥ २० ॥
कर्मावदातमेतत्ते गायन्ति स्वःस्त्रियो मुहुः ।
कीर्तिं परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियम् ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सङ्कीर्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषितः ।
ययौ विहायसाऽऽमन्त्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकम् ॥ २२ ॥
संवत्सरोऽत्यगात्तावद्यावता नागतो गतः ।
मुनिस्तद्दर्शनाकाङ्क्षो राजाऽब्भक्षो बभूव ह ॥२३ ॥
गते च दुर्वाससि सोऽम्बरीषो द्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत् ।
ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्वा मेने स्ववीर्यं च पराऽनुभावम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो भगवान् सर्व गुणाश्रय एक श्री हरि मेरे ऊपर सर्व भूतात्मभाव से प्रसन्न हों तो यह द्विज विगत ज्वरवाला होजावे ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी, बोले, कि–राजा के इस प्रकार स्तुति करते करते विष्णु का सुदर्शन चक्र राजा की प्रार्थना से शांत होगया जो कि–सर्व जगत् को जलाये देता रहा ॥ १२ ॥

वह दुर्वासा सुदर्शनचक्र के ताप से मुक्त होकर स्वस्तिमान् हुआ, तब तो राजा को आशीर्वाद देते हुए राजा की प्रशंसा करने लगे ॥ १३ ॥

दुर्वासा उवाच ॥

दुर्वासाजी बोले, कि–अहो ! अनंत के दासों का अब मैंने महत्त्व देखा, कि हे राजन् ! मैंने तुमारा अपराध भी किया तो भी आप मेरे कल्याणों की चेष्टा करते हो ॥ १४ ॥

ठीक ही है साधु लोगों को क्या दुष्कर है ? और महात्माओं को क्या दुस्त्यज है ? क्योंकि जिनने सात्वतों के पति श्रीहरि को सम्यक् ग्रहण किया है ॥ १५ ॥

जिसके नाम श्रवण मात्र से पुरुष निर्मल होजाता है उन तीर्थ पाद श्रीहरि के दासों को क्या अवशिष्ट रहता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

राजेत्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रीतोऽस्मीति श्लोकद्वयं पुनश्च विप्रोक्तिः आत्मनि मेधा येन तेनातिथ्येन ॥ २० ॥

भूरियं तत्रस्थो जनः कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्य धैर्यातिशयमाह–गतो मुनिर्यावता नागतस्तावत्संवत्सरोऽतिक्रान्त इति ॥ २३ ॥

द्विजस्योपयोगेन भोजनेनातिपवित्रमाहरद्बुभुजे स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं पराऽनुभावं भगवतः प्रभावं मेने ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रशस्य स्वस्य कृतज्ञतासूचनाय तत्कृतमुपकारमावेदयति, राजन्निति । हे राजन् ! निरतिशयकरुणायुक्तचित्तेन त्वयाऽहमनुगृहीतः, कोऽसौ त्वत्कृतोऽनुग्रहः? तत्राह ममाघमपराधं पृष्ठतः कृत्वा विस्मृत्येत्यर्थः । मे प्राणा अभिरक्षिता इति यदेष एव महाननुग्रहः ॥ १७ ॥

राजा तमित्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः । द्विजस्य प्रत्यागमनप्रतीक्षया अकृत आहारो भोजनं येन स राजा अम्बरीषः तं दुर्वाससं चरणावुपसङ्गृह्य प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा तं द्विजमभोजयत् भोजयामास ॥ १८ ॥

सर्वे कामाः काम्यन्ते इति कामः षड्रसाः यस्मिन् तदादृतं सादरं यथा भवति तथा आनीतम् आनीय समर्पितमातिथ्यं भुक्त्वा तुष्टात्मा सन्तुष्टचित्तः स दुर्वासाः नृपमम्बरीषं भुज्यतां भुज्यतामित्युवाच ॥ १९॥

प्रीतोऽस्मीत्यादिश्लोकद्वयं दुर्वाससः उक्तिः । आत्मनि परमात्मन्येव मेधा बुद्धिर्यस्य अनल्पमेधसेति पाठे विपुलबुद्धेस्तवातिथ्येनाहं नितरां प्रीतः सन्तुष्टोऽस्मि तथा तव भागवतस्य दर्शनादिभिरनुगृहीतश्चास्मि ॥ २० ॥

तवैतद्वदातं निर्मलं कर्म स्वःस्वर्गे लोके स्त्रियो मुहुर्मुहुर्गायन्ति गास्यन्ति तथा तव परमपुण्यां कीर्तिमियं भूर्भूलोकस्थो जनः कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥

इत्येवं राजानं प्रस्तुत्य राजानमम्बरीषमामन्त्र्य पृष्ट्वा परितोषितो,राज्ञेति शेषः । दुर्वासा विहायसा मार्गेणाहैतुकं दैन्यं विनयादिभिरनिवर्त्यं द्विपरार्द्धावस्थायिनमित्यर्थः । ब्रह्मलोकं चतुर्मुखलोकं ययौ तत्राम्बरीषस्य गुणान् स्तोतुमिति शेषः ॥ २२ ॥

अम्बरीषस्य धैर्यं दृढसङ्कल्पं चाह—संवत्सरेति । आगतो मुनिर्दुर्वासाः यावता कालेन पुनः दिक्षु भ्रमन्नागतस्तावत्संवत्सरात्मकः कालोऽत्यगात् व्यतीयाय प्रथमागमनादारभ्य पुनरागमनपर्यन्तः कालः संवत्सरो बभूवेत्यर्थः । तावन्तं च कालं राजाम्बरीषः तस्य मुनेर्दर्शनमेवाकाङ्क्षमाणोऽप एव भक्षयन् बभूव तस्थौ ॥ २३ ॥

दुर्वाससि गते सत्यथाम्बरीषः द्विजोपयोगातिपवित्रं द्विजोपयोगेन द्विजभुक्तावशेषत्वाद्धेतोः परमं पवित्रमन्नमाहरत् बुभुजे तत ऋषेर्दुर्वाससो व्यसनं चक्रजं तस्माद्विमोक्षणं स्वस्य वीर्यं धैर्यादिलक्षणं चेत्येतत्सर्वं परस्य परमात्मनः प्रभावं प्रभावकृतमेव मेने अमन्यत ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आतिथ्यम् अतिथिप्रियम् अन्नं सार्वकामिकम् अपेक्षिताखिलभोजनम् ॥ १९ ॥

आत्ममेधसा आत्मज्ञानेन ॥ २० ॥ २२ ॥

इतो गतो मुनिर्यावत् नृपं नागतः तावत्संवत्सरोऽत्यगात् मुनिदर्शनाकाङ्क्षी राजा च तावदब्भक्षोऽभूत् ॥ २३ ॥

सोऽम्बरीषो बुद्ध्वा मुनेर्व्यसनान्मोक्षं स्ववीर्यं च परमात्मनोऽनुभावः प्रभावः सामर्थ्यं यस्मिंस्तत्तथा भगवन्महिमोपेतं मेन इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहैतुकमिति । न विद्यन्ते हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठवेद बहिर्मुखा यत्र तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अब्भक्षः पूर्वमब्मात्रं भक्षितवान् राजा तद्दर्शनाकाङ्क्ष एव बभूव नतु तावन्मात्रमपि भक्षितवानित्यर्थः । द्विजोपयोगादिति पवित्रमिति द्विजानां भगवत्प्रधानानामुपयोगेन श्रीभगवतः प्रीत्यतिशयात् ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स दुर्वासाः आदृतं यथा स्यात्तथा आनीतमातिथ्यमातिथ्यार्थं-मन्नादिकम् ॥ १९ ॥

तव दर्शनादिभिः कर्तृभिरनुगृहीतः अत एव प्रीतः अस्मीति वर्तमाननिर्देशात् पूर्वं तु त्वद्दर्शनादिभिर्नैवाऽनुगृहीतोऽहमप्रीत एवाभूवं यतस्त्वां निरागसमपि ज्वलयितुं महाक्रोधान्धः कृत्यामसृजं तेन भक्तकर्मकारणैव तद्विषयकभगवत्तुल्यान्येव दर्शनादीनि यदि स्युस्तदैव तानि तपस्विभ्रान्तविप्रानप्यनुगृह्णन्ति नान्यथेत्यत्राऽहमेव दृष्टान्त इति सिद्धान्तो ध्वनितः तथा आत्ममेधसा आत्मनो मम मेधसा ईदृश्या बुद्ध्या यदम्बरीषचरणग्रहणं प्रति पावनीयं मे बुद्धिर्नाभूत्तदा कथमतरिष्यं तेन चक्रदत्तमहातापोऽपि मम परमोपकारकः संसारतारकभक्तिमार्गज्ञापकोऽभूदिति भावः ॥ २० ॥

अवदातं शुद्धम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मलोकमिति तत्रत्य ब्रह्मानुभाविनः स्वबन्धून् प्रति स्वीयस्त्रास्थ्यं हरेर्भक्तवश्यतां भक्तानां भक्तेश्च महाप्रभावं वक्तुमिति भावः न विद्यन्ते हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठा यत्र तम् ॥ २२ ॥

गतो मुनिर्यावता कालेन नागतः तावत् तावता सम्वत्सरः अत्यगात् निष्क्रान्तः ॥ २३ ॥

द्विजस्य उपयोगेन भोजनेन अतिपवित्रम् आहरत् 'आहारं कृतवान् स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं परस्य भगवत एवानुभावं प्रभावं नतु स्वस्य ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनि परमात्मनि मेधा बुद्धिर्यस्य तेन भगवता अहमनुगृहीतः चक्राद्रक्षितत्वात् तवातिथ्येन दर्शनादिना च प्रीतः प्रसन्नोऽस्मि ॥ २०—२३ ॥

द्विजस्य उपयोगेन भोजनेनातिपवित्रम् आहरत् बुभुजे स्ववीर्यं धैर्यादिकं परानुभावं भगवदनुग्रहकृतम् ॥ २४ ॥

एवं विधानेकगुणः स राजा परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे ।
क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं[1] ययाऽऽविरिञ्च्यान्निरयांश्चकार ॥ २५ ॥
अथाम्बरीषस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु विसृज्य धीरः ।
वनं विवेशात्मनि वासुदेवे मनोदधद्ध्वस्तगुणप्रवाहः ॥ २६ ॥
इत्येतत्पुण्यमाख्यानमम्बरीषस्य भूपतेः ।
सङ्कीर्तयन्ननुध्यायन्भक्तो भगवतो भवेत् ॥ २७ ॥
* (अम्बरीषस्य चरितं ये शृण्वन्ति महात्मनः ।
मुक्तिं प्रयान्ति ते सर्वे भक्त्या विष्णोः प्रसादतः ॥ ० ॥)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे अम्बरीषचरितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! अति करुणा वाले आपने मेरे ऊपर बड़ा अनुग्रह किया क्योंकि ? मेरे अपराध को भूल कर आपने मेरे प्राणों की रक्षा करी ॥ १७ ॥

राजाने भी ऋषि के प्रत्यागमन की आकांक्षा करके आहार भी नहीं किया और आने पीछे चक्रराज के ताप से निर्मुक्त कराकर दुर्वासा को दोनों चरण पकड़के प्रसन्न कर अच्छे प्रकार भोजन कराये ॥ १८ ॥

दुर्वासा भी आदर से लाये हुए अतिथि के सत्कार योग्य गुणवत् अन्नका भोजन कर तृप्तहोकर बड़े आदर से राजा से बोले, कि-हे राजन् ! तुम भी भोजन करो ॥ १९ ॥

हे राजन् ! परमभागवत ऐसे आपके दर्शन, स्पर्शन, आलाप, और भगवत् बुद्धि से किया जो आतिथ्य इस से हम बहुत ही प्रसन्न हैं और आपने हमारे ऊपर बड़ा अनुग्रह किया ॥ २० ॥

इस तुमारे उज्वल कर्मको स्वर्गकी स्त्रियें वारम्वार गान करेंगी और तुमारी परमपुण्य कीर्ति का यह पृथिवी कीर्तन करेगी ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजीबोले, कि-दुर्वासा राजा अम्बरीष की इस प्रकार बड़ाई और बड़ाही सन्तुष्ट होकर राजासे पूछकर आकाश मार्गसे अहैतुक ब्रह्मलोकको गये ॥ २२ ॥

हे राजन् ! जब तक दुर्वासा भागकर फिर नहीं आया इतने में एक संवत्सर व्यतीत होगया पर राजा दुर्वासा के फिर भी दर्शनों की आकांक्षा से वही जल पान किये हुए प्रतीक्षा करते रहे ॥ २३ ॥

दुर्वासा के जाने पर वह अंबरीष द्विज के उप योग में लगने से बचा जो अति पवित्र अन्न उससे आहार करते भये और ऋषि के दुःख को और दुःख की निवृत्ति को भी देखकर राजा अंबरीष इतने बड़े अपने धैर्य को परमात्मा का ही प्रभाव जानते हुए कि कितने बड़े भारी मेरे धीर्यादिक होने का कारण श्रीहरि का अनुग्रह ही है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवंविधा अनेके गुणा यस्य सः आविरिञ्चात्विरिञ्च्यपदसहितान्भोगान्निरयप्रायानपश्यदित्यर्थः ॥ २५—२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तविधा अनेके गुणा यस्य स राजाऽम्बरीषः परात्मनि परेब्रह्मणि वासुदेवे क्रियाकलापैः सह स्ववर्णाश्रमोचितक्रियासमुदायसहकृतामनन्यप्रयोजनां भक्तिं समुवाह चकारेत्यर्थः । भक्तिं विशिनष्टि, यया अनन्यप्रयोजनया वासुदेवभक्त्या आविरिञ्च्यात् विरिञ्चपर्यन्तभोगान्निरयान्निरयप्रायांश्चकार अमन्यत तथा च स्मर्यते "एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः" इति "वासुदेव मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्" इति च ॥ २५ ॥

(१) यया विरिञ्च्यादिमथाञ्चकार इति विज० पाठ०   * श्लोकोऽयमधिकः पठ्यते विश्व० सारार्थदर्शिनी—पाठेन ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽम्बरीषः आत्मतुल्यशीलेषु तनयेषु राज्यं विसृज्य निधाय धीरो जितेन्द्रियो वनं विवेश तत्रान्तरात्मभूते भगवति वासुदेवे मनो दधे एकाग्रचित्तो बभूव ततो ध्वस्तःगुणप्रवाहः संसारो यस्य तादृशः मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमुपवर्णिताम्बरीषोपाख्यानकीर्त्तनादिजं फलमाह–इतीति । इतीत्थमम्बरीषस्य राज्ञ एतद्वर्णितं पुण्यमाख्यानं भक्त्या सङ्कीर्त्तयन्ननुध्यायंश्च पुमान्भागवतो भवेत् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विरिञ्चः आदिः कारणं यस्य स विरिञ्चादिस्तं प्रपञ्चं यथायोग्यम् अधश्चकार न तु सर्वं तथात्वे—

"ब्रह्मादिभक्तिकोट्यंशादंशो नैवाम्बरीषके ।
नैवास्त्यन्यस्य कस्यापि तथापि हरिरीश्वरः ॥
तात्कालिकोपचयतस्तेषां यशस आविशत्" ।

इति मन्त्वम्बरीष एव स्तुतिं कृत्वा चक्रनिवर्त्तनं कृतवान् न ब्रह्मादय इत्यत आह–

"ब्रह्मादयश्च तत्कीर्तिं व्यञ्जयामासुरुत्तमाम् ।
मोहनाय च दैत्यानां ब्रह्मादेर्निन्दनाय च" ॥

अन्यार्थं चेति निन्दनाय असुरकृतायेति शेषः । अन्यार्थं अर्थवादार्थं किञ्च फलानिच्छुत्वज्ञापनाय च विष्णवादिभिश्चक्रं न निवर्तितमित्याह–अयं विष्णुर्ब्रह्माद्याश्च निराशिष इति अम्बरीषस्य मनुष्याधिकारिषु भक्त्यादिगुणैरुत्तमत्वज्ञापनार्थमपि मानुषेषूत्तमत्वाच्चेति ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणाधिक्यप्रकटनाय च तेषां भक्त्यादिभिर्गुणैरिति अन्यच्च प्रयोजनं । ब्रह्मादेर्विष्णवधीनज्ञापनाय च केवलमिति तर्हि दुर्वासाः क इति चेद्रुद्रावतारः "दुर्वासाश्च स्वयं रुद्रः" इति तथापि रुद्रत्वेऽपि असुरावेशादन्यायवचनं तथाप्यन्यायमुक्तवानिति आज्ञाकारित्वेन तस्मिन्ननुग्रहविशेषाय भक्तजनमदविनाशनाय च विष्णुर्निवर्त्तनं नाकारि "तस्याप्यनुग्रहार्थाय दर्पनाशार्थमेव च" इति शास्त्राविरोधः स्यादतो भक्तिविधानार्थं तद्यशोर्थं दुष्टजनमोहनार्थं चेति ज्ञातव्यम ॥ २५ ॥ २६ ॥

आख्यानफलमाह–इतीति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विजयध्वजमतेन षष्ठः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तादृशोपद्रवान्तरमाशङ्क्य पुत्रस्य योग्यतां दृष्ट्वा च तत्र स्थितिं विहाय वने मानससेवामेव मनश्चकारेत्याह—अथेति ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परात्मनीति परमात्मा ब्रह्म भगवानित्येकतत्त्वो यो वासुदेवस्तस्मिन् क्रियाकलापैर्मन्दिरमार्जनादैर्यया भक्त्या आविरञ्च्यात् भोगान् नरकतुल्यान् ॥ २५ ॥

मनोदधत् मनोधातुं वनं विवेश ॥ २६ ॥

ननु,"स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः"इत्युक्तेर्गार्हस्थ्येऽपि सम्पूर्णम् मनो भगवत्यासीदेव. सत्यम् ? भक्तावनुरागिणः खलु महाधनलुब्धवणिज इव स्वभावो भवेत् कोटीश्वरोपि वाणिगात्मान मल्पधनं मन्यमानो धनमुपार्जयितुं यथा समुद्रान्तमपि गच्छति तथैव भक्तोपि भक्तिमुपार्जयितुमिति ॥ २७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
पञ्चमो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंविधाः अनेके गुणा यस्य सः क्रियाकलापैः तपोव्रतादिकर्मसमूहैः सह भक्तिं वासुदेवे उवाह यया भक्त्या आविरिञ्च्यान् विरिञ्चपदसहितान् निरयान् चकार निरयतुल्यान् अमन्यत ॥ २५ ॥

राज्यं विसृज्य वनं विवेश तत्र आत्मनि परमात्मनि मनो दधत् ततः ध्वस्तः गुणप्रवाहः संसारो यस्य सः मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २६–२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥५॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार के अनेक गुण वाला वह राजा निखिल क्रिया कलापों से परमात्मा पर ब्रह्म श्री वासुदेव के विषै भक्ति योग को धारण करता हुआ जिस भक्ति योग से ब्रह्माजी के वैभवपर्यंतक को नरक सदृश समुझता हुआ ॥ २५ ॥

तदनंतर बडे धैर्य युक्त राजा अम्बरीष ने अपने समान स्वभाव वाले पुत्रों के ऊपर राज्य छोडकर अपने आत्मा ऐसे भगवान् वासुदेव के विषै मनको धारण करते हुए । इसी से उनके प्राकृत गुणों का प्रवाह सब नष्ट होगया ॥ २६ ॥

यह अंबरीष भूपति का बडा पुण्य आख्यान है इसको जो पुरुष कीर्तन करै और ध्यान करै वह भगवान् का भक्त होता है ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में पंचम अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

विरूपः केतुमान् शम्भुरम्बरीषसुतास्त्रयः ।
विरूपात्पृषदश्वोऽभूत्तत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥ १ ॥
रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तन्तवेऽर्थितः ।
अङ्गिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ २ ॥
एते क्षेत्रे प्रसूता वै पुनस्त्वाङ्गिरसाः स्मृताः ।
रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ ३ ॥
क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥ ४ ॥
तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप ! ।
पञ्चविंशति पश्चाच्च त्रयो मध्ये परेऽन्यतः ॥ ५ ॥
स एकदाऽष्टकाश्राद्ध इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् ।
मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षे ! गच्छ मा चिरम् ॥ ६ ॥
तथेति स वनं गत्वा मृगान् हत्वा क्रियार्हणान् ।
श्रान्तो बुभुक्षितो वीरः शशं चाददपस्मृतिः ॥ ७ ॥
शेषं निवेदयामास पित्रे तेन च तद्गुरुः ।
चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षष्ठारम्भेऽम्बरीषस्य वंशमुक्त्वा ततः परम् ।
षष्ठाद्यष्टभिरध्यायैरिक्ष्वाकोर्वंश उच्यते ॥
तत्र षष्ठे शशादादिर्मान्धात्रन्तो निरूप्यते ।
प्रसङ्गात्सौभरेराख्या मान्धातृतनयापतेः ॥
॥ १ ॥

तन्तवे सन्तानार्थम् ॥ २ ॥

ये अङ्गिरसा जनिता एते रथीतरस्य क्षेत्रे प्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः सन्त अङ्गिरसां वीर्येण प्रसूतत्वादाङ्गिरसाश्च पुनरपि रथीतराणामन्येषां जातानां प्रवराः मुख्याः स्मृताः यतः क्षत्रोपेता ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषध्रश्च कविश्च विरक्तत्वान्न वंशप्रवर्तकौ करूषादीनां च सप्तानां वंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः इदानीमवशिष्टमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावः । क्षुतं कुर्वतो मनोर्घ्राणात् जज्ञे "श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्" इति पूर्वोक्तं बाहुल्याभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् पुत्राणां शते ज्येष्ठाः ॥ ४ ॥

"आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः" तस्मिन्पुरस्तात् समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन पञ्चविंशतिर्नृपा अभवन्, हे नृप ! तथैव पश्चाच्च पञ्चविंशतिः मध्ये तु ज्येष्ठास्त्रयः अपरे त्वन्यतो दक्षिणोत्तरादिषु ॥ ५ ॥

विकुक्षिरेव शशाद इति विश्रुत इति वक्ष्यति तत्र हेतुमाह—स एकदेति चतुर्भिः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्रियाऽर्हणान् श्राद्धार्हान् अदनमखादत् ॥ ७ ॥

तद्गुरुर्वसिष्ठः प्रोक्षणाय श्राद्धोचितसंस्काराय ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तनयेषु राज्यं विसृज्य वनं विवेशेत्युक्तम्, के ते तनयाः ? इत्यत आह मुनिः—विरूपइति । विरूपादयस्त्रयोऽम्बरीषस्य सुताः तत्र विरूपात्पृषदश्वः सम्बभूव पृषदश्वस्य सुतस्तु रथीतरः ॥ १ ॥

तस्य रथीतरस्याप्रजस्य सन्तानरहितस्य सतस्तज्जायायां तन्तवे सन्तानार्थमङ्गिरा ऋषिर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वर्चः ब्रह्मवर्चसं ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः तदेवैषामस्तीति ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् जनयामास ॥ २ ॥

एते रथीतरस्य क्षेत्रप्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राःसन्तः आङ्गिरसो बीजेन प्रसूतत्वात् आङ्गिरसाश्च अतो रथीतराणां रथीतरपुत्राणां तत्सन्तानप्रसूतानां च प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः क्षत्रगोत्रान्वयिनो ब्राह्मणप्रवराः क्षत्रब्रह्मोभयगोत्रान्विताः बभूवुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषध्रकवी विरक्तत्वात् न वंशप्रवर्त्तकौ करूषादीनां च सतानां वंशास्तावत्क्रमेणोक्ताः इदानीमतिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावम् । क्षुवतः क्षुतं कुर्वतो मनोः वैवस्वतस्य घ्राणादिक्ष्वाकुरिति प्रसिद्धः सुतो जज्ञे "श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्"इति पूर्वं बाहुल्याभिप्रायेणोक्तमतो नानेन विरोधः तस्येक्ष्वाकोः पुत्रशतं बभूव तत्र ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयस्त्रयः ॥ ४ ॥

एवं स्थिते तेषां शतपुत्राणां मध्ये पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः पुत्राः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि य आर्यावर्त्तः विन्ध्यहिमपर्वतयोर्मध्यदेशः तस्य नृपा राजानो बभूवुः आर्यावर्त्तपुरस्तात्समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेनाधिपतयो बभूवुरित्यर्थः । हे नृप ! तथैव पश्चादार्यावर्त्ते नृपाः पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः बभूवुः आर्यावर्त्तमध्ये तु त्रयो ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयोऽधिपतयो बभूवुः अपरेऽवशिष्टास्तु अन्यतः दक्षिणोत्तरादिषु नृपा अभवन् ॥ ५ ॥

विकुक्षेरेव शशाद इति नामान्तरं वक्ष्यते तत्र हेतुमाह—सएकदेति चतुर्भिः । कदाचिदिक्ष्वाकुरष्टकाश्राद्धे निमित्ते मांसमानीयतां हे विकुक्षे ! शीघ्रं गच्छ विलम्बं माकार्षीरिति सुतमादिशन् आदिष्टवान् ॥ ६ ॥

ततः स विकुक्षिस्तथैवानेष्यामीत्युक्त्वा वनं प्रति गत्वा क्रियार्हणान् श्राद्धार्हान् मृगान् हत्वा श्रान्तो बुभुक्षितश्चापगतस्मृतिः श्राद्धार्थे हता इमे मृगा न मया भक्षितुं योग्या इति स्मृतिः ज्ञानं यस्य स वीरो विकुक्षिः शशं मृगमादनमखादत् "अदः सर्वेषाम्"इत्यपृक्तहलः आडागमः ॥ ७ ॥

शेषं स्वभुक्तावशिष्टं मांसं स्वपित्रे निवेदयामास स ततस्तेन पित्रा इक्ष्वाकुणा चोदितः प्रोक्षणाय प्रोक्षणेन मांसं संकुरु इत्यादिष्टस्तस्य इक्ष्वाकोर्गुरुर्वसिष्ठ आह—एतन्मांसं दुष्टमुच्छेषणादोषदुष्टमतोऽकर्मकं श्राद्धानर्हमित्याह ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

१ ॥

तन्तवे सन्तानाय अङ्गिरस उत्पत्तिनिमित्तत्वादाङ्गिरसाः ॥ २ ॥

रथीतराणां रथीतरसन्ततिजातानाम् ॥ ३ ॥

एकवंशं समाप्यान्यवंशं वक्तुं प्रारभते—क्षुवत इति । क्षुतं कुर्वतः घ्राणतः घ्राणोद्भिन्नाङ्गात् ॥ ४ ॥

"आसमुद्रात्पुरस्तात्तु आसमुद्राच्च पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते" ॥

इत्येवंविध आर्यावर्ते पुरस्तात् पूर्वदिक्पालास्तेषां विकुक्ष्यादीनां मध्ये पञ्चविंशतिनृपाः पश्चात्पश्चिमदिक्पालाः पञ्चविंशतिनृपाः अभूवन् मध्ये विन्ध्यहिमवत्पर्वतयोर्मध्ये तेषां मध्ये त्रयः पालकाः अपरे च ये त्रिपञ्चाशदवशिष्टाः सप्तचत्वारिंशन्नृपाः ते अन्यतः दक्षिणत उत्तरतः पालका अभूवन्नित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अपस्मृतिः विवेकरहितः ॥ ७ ॥

अकर्मकं कर्मायोग्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षष्ठे शशादेन्द्रवाहयुवनाश्वकथोच्यते ।
मान्धातुश्च चरित्रान्तः सौभर्याख्यानमद्भुतम् ॥ ० ॥

॥ १ ॥

तन्तवे सन्तानार्थम् ॥ २ ॥

रथीतरस्य क्षेत्रे भार्यायां प्रसूतत्वादङ्गिरसो वीर्यजातत्वात् एते रथीतरप्रवरपुत्रत्वेन प्रसिद्धाः क्षत्रोपेताः द्विजातयो विप्राः द्वे जाती येषां ते इत्यन्वर्थसंज्ञाः ॥ ३ ॥

मनोर्ज्येष्ठपुत्रस्यातिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह——क्षुवतस्त्वित्यादिना । क्षुतं कुर्वतो मनोर्घ्राणतो जज्ञे "श्रद्धायां जनयामास दशपुत्रान्" इति बाहुल्याभिप्रायेणेति स्वामिचरणाः ॥ ४ ॥

"आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः"तस्मिन् पुरस्तात् समुद्रपर्यन्तं पृथक्पृथङ्मण्डलेषु पञ्चविंशतिर्नृपा अभवन् पश्चाच्च तथैव पञ्चविंशतिः मध्ये ज्येष्ठास्त्रयः अपरे तु अन्यतः अन्यत्र दक्षिणोत्तरादिषु ॥ ५ ॥

विकुक्षिः शशादसंज्ञोऽभूत्तत्र हेतुमाह—स इति चतुर्भिः ॥६॥७॥

तद्गुरुर्वसिष्ठो दुष्टमित्यत्र भागस्यापि विकुक्षिणा भुक्तत्वात् ॥८॥९॥

ज्ञात्वा पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाऽभिहितं नृपः ।
देशान्निःसारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ॥ ९ ॥
स तु विप्रेण संवादं ज्ञापकेन समाचरन् ।
त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परम् ॥ १० ॥
पितर्युपरतेऽभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमाम् ।
शासदीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अम्बरीषसन्ततिं तदनन्तरमिक्ष्वाकुवंशजान् शशादिमान्धात्रन्तनृपतीन् प्रसङ्गात्सौभर्युपाख्यानं चाह—विरूप इति षड्भिः ॥ १ ॥

तन्तवे सन्तत्यर्थम् ॥ २ ॥

एते पूर्वोक्ताः क्षेत्रे रथीतरक्षेत्रे प्रसूताः अर्थात् रथीतरगोत्रास्सन्तः अङ्गिरसो वीर्येणोत्पन्नत्वादाङ्गिरसाः पुनरपि रथीतराणामन्येषां जातानां प्रवराः मुख्याः स्मृताः यतः क्षत्रोपेताः द्विजातयः ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥

क्षुवतः क्षुतं कुर्वतः घ्राणतो जज्ञे "अश्वायां जनयामास दश पुत्रान्" इति तु बाहुल्याभिप्रायेणोक्तं तत्येक्ष्वाकोः पुत्रशते ज्येष्ठाः पूर्वजाः विकुक्ष्यादयस्त्रयः ॥ ४ ॥

हे नृप ! तेषां शतसङ्ख्याकानां मध्ये आर्यावर्ते विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्ये पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन पञ्चविंशतिनृपा अभवन् तथैव पश्चाच्च पञ्चविंशतिमध्ये तु त्रयो ज्येष्ठा अन्यतो दक्षिणात उत्तरतश्च ॥ ५ ॥

विकुक्षेः शशाद इति नामान्तरं वक्तुमाह–स एकदेत्यादि । आदिशत् आदिष्टवान् ॥ ६ ॥

स विकुक्षिः क्रियार्हणान् श्राद्धयोग्यान् हत्वा श्रान्तः श्राद्धार्थं हता न भक्षणार्थमिति स्मृतिर्यस्य सः शशम् अभक्षयत् ॥ ७ ॥

तस्य गुरुर्वसिष्ठः प्रोक्षणाय श्राद्धोचितसंस्काराय चोदित आह–एतद्दुष्टं भुक्तशेषभूतम् अत एव अकर्मकं श्राद्धानर्हम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीवासुदेवाभ्यां नमः ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–विरूप केतुमान् और शंभु ये तीन पुत्र अम्बरीष के हुए विरूप से पृषदश्व हुये और उनके पुत्र रथीतर हुए ॥ १ ॥

रथीतर के जब संतान नहीं हुई तब उनकी भार्या में प्रार्थना करने से नियुक्त होकर अंगिरामहर्षि ने ब्रह्मवर्चस्वी पुत्र उत्पन्न किये ॥ २ ॥

वे सब रथीतर के क्षेत्र [भार्या] में अंगिरा से उत्पन्न होने से और रथीतरों में श्रेष्ठ तथा आंगिरस कहाने लगे, क्योंकि ? वे तो क्षात्र धर्म युक्त ब्राह्मण हुए ॥ ३ ॥

(यहां तक मनु के पृषध्र आदिक सात पुत्रों का वंश कहा अब बड़े विस्तार वाला इक्ष्वाकु का वंश कहते हैं) वैवस्वत मनु-महाराज के छींक आने पर नासिका से एक इक्ष्वाकु नामक पुत्र हुआ उन इक्ष्वाकु के सौ पुत्र हुए तिनमें विकुक्षि, निमि, और दंडक ये तीन जेष्ठ पुत्र हुए ॥ ४ ॥

हे नृप ! तिनमें से पंचविंशति (२५) तो आर्यावर्त्त में समुद्र पर्यंत पूर्वदेश के राजा हुए और पंचविंशति (२५) पश्चिम के राजा हुए, और ज्येष्ठ तीनों मध्य देश के राजा हुए और जो बचे सैंतालीस (४७) सो उत्तर दक्षिण के राजा होते हुए ॥ ५ ॥

इक्ष्वाकु महाराज ने एक समय इष्टका श्राद्ध में अपने ज्येष्ठ पुत्र विकुक्षि को आज्ञा दीनी, कि–हे विकुक्षे ! देर मत करो शीघ्र जाओ और श्राद्ध के अर्थ पवित्र मांस ले आओ ॥ ६ ॥

"बहुत अच्छा" इतना कहकर विकुक्षि वन को गया और वहां क्रिया योग्य बहुत से मृगों को मारा परन्तु परिश्रम से थका हुआ रहा और क्षुधार्त्त भी रहा इसी से स्मृति के न रहने से उस वीरने एक शशे को खा लिया ॥ ७ ॥

अब शिष्ट (बाकी) जो बचा सो आकर पिता को सौंप दिया इक्ष्वाकुने एक कराकर श्राद्ध के लिये गुरुजी से श्राद्ध की प्रार्थना करी, श्रीवसिष्ठजी जब उस मांस से श्राद्ध करने को बैठे तब प्रोक्षण करते समय बोले, कि यह मांस दूषित है यह श्राद्धकर्म के योग्य नहीं है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्यक्तो विधिः सदाचारो येन तम् ॥ ९ ॥

स त्विक्ष्वाकुः ज्ञापकेन वसिष्ठेन राज्यभोगेन विरक्तो योगीसन् तेन योगेन कलेवरं त्यक्त्वा स यत्परं तत्त्वं तदवाप ॥ १० ॥

शासत्पालयन् हरिमीजे ॥ ११ ॥

पुरञ्जयस्तस्य सुतं इन्द्रवाह इतीरितः ।
ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः ॥ १२ ॥
कृतान्त आसीत्समरो देवानां सह दानवैः ।
पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः ॥ १३ ॥
वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः ।
वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ १४ ॥
स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान् ।
स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ १५ ॥
तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः ।
प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दैत्यपुरस्य जयात्पुरञ्जयः इन्द्रो वाहो यस्येतीन्द्रवाहः ककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति च शशादसुतस्य त्रीणि नामानि तत्तत्कर्मनिमित्तानि ॥ १२ ॥

तान्येव व्याचष्टाष्टाभ्याम् आह—कृतान्त इति सप्तभिः । कृतं विश्वमन्तयतीति तथा पार्ष्णिग्राहः सहायः ॥ १३ ॥

इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात्तर्हि दैत्यान् हनिष्यामीति तेन वाहनत्वेन वृतः सन्निन्द्रो लज्जया तदनङ्गीकुर्वन्विष्णोर्वचनादस्य वाहनत्वाय महान् वृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो गुरुणाऽभिहितं पुत्रस्य विकुक्षेस्तत्कर्म ज्ञात्वा नृप इक्ष्वाकुस्त्यक्तो विधिः शास्त्रीयनियमरूपो येन तं सुतं रुषा देशान्निःसारयामास ॥ ९ ॥

ततस्तु स इक्ष्वाकुर्ज्ञापकेन तपसा सह संवादं भगवद्गुणासंवादं विप्रेण सह समाचरत् तपश्चर्यासहकृतं भगवद्गुणानुवादं गुरुणा सहाकरोदित्यर्थः । ततः स इक्ष्वाकुस्तेन ज्ञापकसहकृतेन संवादेन योगी राज्यभोगेषु विरक्तः प्रारब्धावसाने कलेवरं त्यक्त्वा यत्परं ब्रह्म तदवाप ॥ १० ॥

एवं पितरीक्ष्वाकौ उपरते मृते सत्यथ विकुक्षिरेत्यागत्येमां पृथिवीं शासत्पालयन् यज्ञैर्हरिमीजे आराधितवान् ततः आद्धार्थशशभक्षणनिमित्तात् शशाद इति प्रसिद्धो बभूव ॥११॥

तस्य विकुक्षेः सुतः पुरञ्जयः स एव इन्द्रवाहः ककुत्स्थ इति चेरितः व्यवहृतः कुत एतन्नामत्रयं प्राप्तमित्यत आह—कर्मभिः क्रियाविशेषैः प्राप्तानि नामानि शृणु कथयतो मत्त इति शेषः । नामानीति बहुवचनेन पुरञ्जयनामापि कर्मनिमित्तमेवेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

पुरञ्जयादिनामनिमित्तानि कर्माणि वक्तुमितिहासमाह—कृतान्त इत्यादिना त्रिभिः प्राक्तनेन । दानवैः सह देवानां कृतान्तः समरः संग्राम आसीत् तस्य विश्वस्यान्तः कृतान्तः प्रलयः तत्कल्पः समर आसीदित्यर्थः । तदा वीरः पुरञ्जयः दैत्यैः पराजितैः देवैर्विश्वात्मनः प्रभोर्विष्णोर्वचनात् पार्ष्णिग्राहः सहायः तत्त्वेन वृतः कृतः पुरञ्जयेनेन्द्रो वाहनत्वेन वृतो महान् वृषभ आसीत् ॥ १३ ॥ १४ ॥

ततस्तं महान्तं वृषभमारुह्य ककुदि स्थितः उपविष्टः देवैः स्तूयमानो योद्धुमिच्छुः सन्नद्धः कवचितः स पुरञ्जयो दिव्यं धनुर्निशितान् बाणांश्चादाय ॥ १५ ॥

महात्मनः परमपुरुषस्य विष्णोस्तेजसा आप्यायितः उपबृंहितः त्रिदशैर्देवैः सह प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां पुरं न्यरुणत् निरुद्धवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्यक्तविधिम् आचारशून्यम् ॥ ९ ॥

नाम्ना आपकेन विप्रेण संवादं तत्त्वविषयं समाचरन् तेन संवादजनितेन ज्ञानेन योगी ज्ञानी स इक्ष्वाकुः यत्परं ब्रह्म तदवाप सदेह आप किम् ? नेत्याह त्यक्तेति ॥ १० ॥

पुनर्विकुक्षिणा किमकारीति तत्राह—पितरीति । अयजत-ईजे स हरिं यज्ञैः पुष्करद्वयिरिति केचित्पठन्ति शाससीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुत इत्यत्र शशमत्तीति शशादः पुष्करवासिनोः पूर्वदिशायै ॥ ११ ॥

तस्य विकुक्षेः इन्द्रो वाहो वाहनं यस्य स तथा कर्मभिर्विक्रमलक्षणैः प्रथितानि ॥ १२—१४ ॥

इन्द्रात्मकवृषभककुदि स्थितः ॥ १५-१७ ॥

तैस्तस्य चाभूत्प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभिययुर्मृधे ॥ १७ ॥
तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ।
विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

समाचरन्, बभूवेति शेषः । समाचरदिति पाठेतु द्वितीयं स इति पदं सार्थकमेव क्वचिच्च टीकापाठः स यत् परं तत्त्वं तदवापेति ॥ १० ॥

ईजे हरिमिति यज्ञप्रभावेनैव पितृत्यागदोषं चातिक्रान्तवानिति ज्ञेयम् ॥ ११—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स तु इक्ष्वाकुः ज्ञापकेन ज्ञानदायिना वसिष्ठेन ॥ १० ॥

शासत् पालयन् सन् ॥ ११ ॥

दैत्यपुरस्य जयात् पुरञ्जय इन्द्रो वाहोऽस्येति इन्द्रवाहः ककुदि स्थितत्वात् ककुत्स्थ इति कर्मभिरिति यैः कर्मभिर्नामानि तानि शृण्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

कृतस्य विश्वस्य अन्तो नाशो यस्मात्तादृशः समर आसीत् तत्र देवैः पार्ष्णिग्राहो वृतः ॥ १३ ॥

इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात्तदा दैत्यान् हनिष्यामीति तेन वाहत्वेन वृतः सन्निन्द्रो लज्जया तदनङ्गीकुर्वन् विष्णोर्वचनात् तस्य वाहनं महावृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

स पुरञ्जयः वृषं समारुह्येतीन्द्रवाहः ककुदि स्थित इति ककुत्स्थश्चाभूत् ॥ १५ ॥

त्रिदशैः सहितः पुरं न्यरुणत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्यक्तो विधिः शास्त्रीयमार्गो येन तम् ॥ ९ ॥

स इक्ष्वाकुः ज्ञापकेन वसिष्ठेन सम्वादं भगवज्ज्ञानसम्वादं समाचरन् योगी भगवति वध्याचिन्तैकाग्रयः सन् कलेवरं त्यक्त्वा परं भगवन्तमवाप ॥ ११ । १२ ॥

कृतानि सुरासुरशरीराणयन्तयतीति कृतोऽन्योन्यतोऽन्तोनाशो यस्मिन्निति वा कृतान्तः समरः सङ्ग्रामः आसीत्तदा वीरः शशादसुतः देवैः पार्ष्णिग्राहः सहायः वृतः ॥ १३ ॥

तदा च शशादसुतेनेन्द्रो वाहनत्वेन वृतो विष्णोर्वचनान्महावृषो बभूव ॥ १४ ॥

स पुरञ्जयः सन्नद्धो धृतकवचः ॥ १५ ॥

आप्यायितः उपबृंहितः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

गुरु के कहे हुए अपने पुत्र के कर्म को सुनकर राजा इक्ष्वाकु ने मारे रोष के विधि को परित्याग करने वाले अपने पुत्र विकुक्षिको देश से निकाल दिया ॥ ९ ॥

तदनन्तर वे इक्ष्वाकु महाराज वसिष्ठजी के साथ संवाद करते २ सर्व विषयों से विरक्त होकर योगी होकर उस योग बल से कलेवर को छोडकर परम तत्त्व श्रीहरि को प्राप्त हुए ॥१०॥

पिता के परलोक होने पर विकुक्षि ने आकर इस पृथिवी का पालन किया और यज्ञों से हरि का यजन किया तथा शशाद इस नाम से विख्यात हुए ॥ ११ ॥

विकुक्षि के पुत्र पुरंजय हुए उनका नाम इन्द्रवाह और ककुत्स्थ भी रहा अब जैसे कर्म से उनके नाम हुए सो सुनो ॥ १२ ॥

कृत युग के अंत में देवताओं का दानवों के साथ में बड़ा समर हुआ उस समय दैत्यों से पराजित ऐसे देवताओं ने इन पुरंजय महाराज को अपने सहायक बनाये ॥ १३ ॥

परंतु पुरंजय ने कहा कि यदि इन्द्र हमारा वाहन होगा तो हम शत्रुओं को मारेंगे इतना सुनकर इन्द्र लज्जित हुआ तब फिर विश्वात्मा प्रभु श्रीविष्णु के समुझाने से वाहन होने को स्वीकार कर इन्द्र बड़े भारी बैल बन गये ॥ १४ ॥

तब राजा भी सन्नद्ध होकर दिव्य धनुष और तीक्ष्णबाण हाथ में लेकर गुरु की इच्छा से उस वृषभ के ककुद "[कन्धे] पर आरोहणकर के स्थित हुए उस समय सब लोगों ने बड़ी स्तुति करी ॥ १५ ॥

और उस समय परमपुरुष श्रीविष्णुके तेज से आप्यायित होकर देवताओं को साथ लेकर पश्चिम दिशा में जाकर दैत्यों के पुरों को रोकलिया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

येऽभिमुखं ययुस्तान् यमं दर्शयितुं सदेहानेव भल्लैरनयदित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र दृष्ट्वाऽन्ये दुद्रुवुः स्वमालयं पातालम् ॥ १८ ॥

जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये ।
प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहृतः ॥ १९ ॥
पुरञ्जयस्य पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः ।
विश्वरन्धिस्ततश्चन्द्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः ॥ २० ॥
शावस्तस्तत्सुतो येन शावस्ती निर्ममे पुरी ।
बृहदश्वस्तु शावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः ॥ २१ ॥
यः प्रियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली ।
सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः ॥ २२ ॥
धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः ।
धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः ॥ २३ ॥
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत ।
दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो निकुम्भस्तत्सुतः स्मृतः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति एतैः कर्मभिः पुरञ्जयादिनामभिः आहूतो व्याहृतः पाठान्तरे आहूत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

शावस्तिः शावस्तस्य पुत्रः कुवलयाश्वक एव धुन्धुमार इति ख्यातः ॥ २१ ॥

तत्र कारणमाह—य इति । सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्वृतः सन् हतवान् ॥ २२ ॥

धुन्धुमार इति चेति चकारस्यान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तैर्दैत्यैः पुरवासिभिः सह तस्य पुरञ्जयस्य तुमुलं रोमहर्षणं रोम्णां शृण्वतां पश्यतां च लोम्नां हर्षणमुत्पन्नं यस्मात्तथाविधं प्रधनं युद्धमासीत् तत्र भल्लैरिषुभिः पुरञ्जयो दैत्यान् यमायानयत् हतवानित्यर्थः । कान् दैत्यान् ? येऽभिमुखमाययुः ॥ १७ ॥

ततोऽन्ये हतावशिष्टा दैत्यास्तस्य पुरञ्जयस्येषूणां घातस्याभिमुखमागत्येति शेषः । तं युगान्ताग्निमिवोल्बणं दुःसहं दृष्ट्वा तेन हन्यमानाः स्वकीयमालयं पातालं प्रति दुद्रुवुः ॥ १८ ॥

ततः स राजर्षिः पुरञ्जयो दैत्यान् जित्वा तेषां पुरं धनं सर्वं श्रीश्च वज्रपाणये इन्द्राय प्रयच्छत् श्रीरिति शब्दो ह्यैश्वर्यकः यतः पुरं जितवान् वृषभस्य ककुदि स्थितः इन्द्रमेव वाहनत्वेन परिगृहीतवान् ततो हेतोर्नामभिः पुरञ्जयादिनामभिः पुरञ्जयादिकर्मप्रवृत्तिनिमित्तकैरुवाहृतो व्यवहृतः ॥ १९ ॥

पुरञ्जयस्यानेना इति प्रसिद्धः पुत्रो बभव तस्यानेनसः सुतः पृथुः ततः पृथोर्विश्वगन्धः पुत्रो बभूव विश्वगन्धात् चन्द्रः तस्य सुतो युवनाश्वः ॥ २० ॥

तस्य युवनाश्वस्य सुतः शावस्तिः तं विशिनष्टि—येन शावस्तिना शावस्तीरिति प्रसिद्धा पुरी निर्मिता शावस्तेस्सुतो बृहदश्वः ततो बृहदश्वात्कुवलयाश्वकः पुत्रः संबभूव ॥ २१ ॥

कुवलयाश्वस्यैव धुन्धुमारेति नामान्तरं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं कर्माऽऽह—य इति । यः कुवलयाश्वकः बली बलवान् उतङ्कस्य ऋषेः प्रियार्थं प्रियं कर्तुं सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरेकविंशतिसहस्रसंख्याकैः सुतैर्वृत इत्यर्थः । युद्धे धुन्धुं नामासुरमहनत् ॥ २२ ॥

अतः धुन्धुमार इति प्रसिद्धो बभूव तस्य कुवलयाश्वकस्य सुतास्ते सर्वे धुन्धुमारस्य मुखाग्निना जज्वलुः दग्धा बभूवुरित्यर्थः । तेषां मध्ये त्रय एव सुता अवशेषिताः ॥ २३ ॥

ते च सुताः हे भारत ! दृढाश्वादिनामानः तत्र दृढाश्वस्य पुत्रो हर्यश्वस्तस्य हर्यश्वस्य निकुम्भः सुतोऽभवत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य पुरञ्जयस्य इषोः शरस्य पातस्याभिमुखं प्रत्यक्स्थानं स्वमालयं स्वगृहं च हित्वा दैत्याः दुद्रुवुरित्यन्वयः ॥ १८ ॥

स राजा पुरं जित्वा सर्वं पुरधनमपच्छद्राज्ञां पुनश्च तत्पुरधनं वज्रपाणये प्रत्यपच्छत् दत्तवान् स राजर्षिर्देवपुरजयात्पुरञ्जय इति नाम्नाऽऽहूतः वृषभरूपेन्द्रस्य वाहनत्वात् इन्द्रवाह इति नाम्नाऽऽहूतः वृषभककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति नाम्नाऽऽहूतः ॥ १९–२४ ॥

वर्हणाश्वो निकुम्भस्य कृशाश्वोऽथास्य सेनजित् ।
युवनाश्वोऽभवत्तस्य सोऽनपत्यो वनं गतः ॥ २५ ॥
भार्याशतेन निर्विण्ण ऋषयोऽस्य कृपालवः ।
इष्टिं स्म वर्तयाञ्चक्रुरैन्द्रीं ते सुसमाहिताः ॥ २६ ॥
राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
दृष्ट्वा शयानान्विप्रांस्तान्पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥ २७ ॥
उत्थितास्ते निशम्याथ व्युदकं कलशं प्रभो ! ।
पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥ २८ ॥
राज्ञा पीतं विदित्वाऽथ ईश्वरप्रहितेन ते ।
ईश्वराय नमश्चक्रुरहो दैवबलं बलम् ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दृढाश्व इति निकुम्भस्य बर्हणाश्वः कृशाश्वश्चेत्यर्थः ॥ २४—५७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यमाय मनवत् यमस्मृत्युं प्रापयामास गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी ॥ १७ ॥

दैत्या अवशिष्टाः आलयं पातालम् ॥ १८ ॥

जित्वा पुरमिति पुरञ्जनः स वज्रपाणिः प्रत्ययच्छत् पुनस्तस्य राजर्षे राजर्षये ददौ अत एव स राजर्षिः नामभिः पुरञ्जयादिभिराहूतः व्याहृतः आहून इति पाठे आहून इत्यर्थः ॥ १९ २१ ॥

सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्युक्तः समहनत् ॥ २२—२६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येऽभिमुखं ययुस्तान् ॥ १७ १८ ॥

इत्येतैः कर्मभिः पुरञ्जयादिनामभिराहूतः व्याहृतः ॥ १९-२२ ॥

धुन्धुमार इति च ख्यातः ॥ २३—२५ ॥

भाषा टीका ।

उन दैत्यों के साथ राजा का लोमहर्षण बड़ा तुमुल संग्राम हुआ उस समय जो दैत्य लोग भी पुरञ्जय महाराज के सन्मुख स्थित हुए उनों को भाल वाले बाणों से यमराज के दिखाने के लिये देह सहित यमलोक को पहुंचादिये । १७ ॥

पुरंजय के बाणों के सन्मुख खड़े होने को उन दैत्यों का सामर्थ्य नहीं हुआ तब जैसे प्रलय काल के उल्वण अग्नि के सन्मुख न ठहर सकें इसी प्रकार सब दैत्य लोग अपने २ घर को छोड़कर भाग चले ॥ १८ ॥

राजा ने भी दैत्यों के पुर, धन, और लक्ष्मी को जीतकर इंद्र को दिया इसी से उन राजर्षि की पुरंजय इत्यादि नाम से प्रसिद्ध हुई ॥ १९ ॥

पुरंजय के पुत्र अनेनासु हुए उनके सुत पृथु हुए पृथु से विश्वरंधि तिनसे चन्द्र तिनके सुत युवनाश्व हुए ॥ २० ॥

युवनाश्व के सुत शाव हुए जिनने शावस्ती पुरी का निर्माण किया, शावस्त के पुत्र वृहदश्व हुए तिन से कुवलयाश्व हुए ॥ २१ ॥

जिनने उतंक के प्रिय करने को एक विंशति [२१] हजार पुत्रों को साथ लेकर धुंधु नामक राक्षस को मारा ॥ २२ ॥

इसी से इन कुवलयाऽश्व का नाम धुंधमार' भी हुआ मारते समय धुन्धु असुर के मुख से निकले हुए अग्नि से वे सब पुत्र जल उठे उनमें से तीन अवशिष्ट रहे ॥ २३ ॥

हे भारत ! उनका नाम दृढाश्व, कपिलाश्व, और भद्राश्व है दृढाश्व के पुत्र हर्यश्व हुए निकुंभ उनके पुत्र हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ तस्मान्निकुम्भात्कृशाश्वः ॥ २५ ॥

भार्याणां शतेन सह अस्य पुत्रार्थमिन्द्रदेवत्यामिष्टिं वर्तयामासुः इमेत्याद्यर्थे ॥ २६ ॥

तद्वाऽह-राजेति षड्भिः । तर्षितस्तृषितः सन् जलार्थं प्रविष्टो मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ ॥ २७ ॥

व्युदकं निरुदकम् पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥

ततः काल उपावृत्ते कुक्षिं निर्भिद्य दक्षिणम् ।
युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ॥ ३० ॥
कन्धास्यति कुमारोऽयं स्तन्यं रोरूयते भृशम् ।
मान्धाता वत्स ! मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ॥ ३१ ॥
न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ।
युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अहो ! दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदन्त ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः ॥ २९ ॥ ३० ॥

अयं कन्धास्यति पास्यतीति दुःखितैर्विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्टयामाराधित इन्द्रो मान्धाता-पाता हे वत्स ! मारोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्य पिता युवनाश्वो भिन्नकुक्षिरपि न ममार किन्तु कालान्तरे तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

-निकुम्भस्य सुतो बर्हणाश्वः तस्य सुतः कृशाश्वः तस्य कृशाश्वस्य सुतः सेनजित् तस्य सेनजितः युवनाश्वस्सुतः समभवत् युवनाश्ववृत्तान्तमाह—स इत्यादिना । युवनाश्वोऽनपत्यः सन्तानरहितोऽत एव निर्विण्णो निर्वेदमापन्नः भार्याशतेन सह वनं प्रति गतः ॥२५॥

तत्र मुनयः अस्य कृपालवः तद्विषयकृपायुक्ता बभूवुः ते ऋषयः सुसमाहितास्सन्तः ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकामिष्टिं पुत्रकामेष्टिं प्रवर्तयाञ्चक्रुः ॥ २६ ॥

तदा राजा युवनाश्वः तर्षितः निशि रात्रौ पिपासुः तद्यज्ञसदनं प्रविष्टः शयानान् तान् विप्रान् दृष्ट्वा मन्त्रजलं मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ पीतवान् ॥ २७ ॥

तत उत्थितास्ते विप्रा निरुदकं कलशं निशाम्य दृष्ट्वा हे प्रभो ! कस्येदं कर्म ? केनेदं पुंसवनं पुत्रोत्पादिकारणं जलं पीतम् ? इति पप्रच्छुः ॥ २८ ॥

तत ईश्वरचोदितेन राज्ञा युवनाश्वेन पीतमिदं जलमिति विदित्वा ते ऋषयः अहो ! दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदन्त ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥

ततः काले पुत्रोत्पत्तिकाले सन्निहिते सति युवनाश्वस्य दक्षिणां कुक्षिं निर्भिद्य तनयश्चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः संबभूव ॥ ३० ॥

अयं कुमारः स्तन्याभावेन नितरां रोरूयते रोदिति अतोऽयं कं धास्यति ? "धेट्पाने" कं पास्यतीत्येवं दुःखितैर्विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्टयामाराधित इन्द्रो मामयं कुमारो धास्यति पास्यतीत्युक्त्वा हे वत्स ! मारोदीरिति वदन् देशिनीं तर्जनीममृतस्राविणीम् अदात् कुमारस्य वक्त्रे निहितवान् इन्द्रेणायं मान्धातेत्युक्तत्वात् मान्धातेति प्रसिद्धो बभूव ॥ ३१ ॥

तस्य कुमारस्य पिता च युवनाश्वो विप्राणां दैवस्य चानुग्रहान्न ममार न मृतः ततः स तत्रैव वने तपसाऽनुष्ठितेन सिद्धिं मुक्तिमन्वगात् प्राप ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्षितः उदन्यया युतः मन्त्रपूतं जलम् ॥ २७ ॥

ऽमुदकं जलरहितं पुंसवनं पुत्रोत्पत्त्यर्थमभिमन्त्रितम् ॥ २८ ॥

ईश्वरप्रहितेन दैवप्रेरितेन ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्तन्यः स्तनपानेच्छुरयं बालो भृशं रोरूयते पुनःपुनरत्यन्तं रोदनं करोति कन्धास्यति कस्य स्त्रीजनस्य स्तनं धास्यतीति मत्वा इन्द्रो हे वत्स ! मारोदीः रोदनं माकार्षीरित्युक्त्वा देशिनीमङ्गुष्ठानन्तराङ्गुलिमदादतो मान्धातेति नाम ॥ ३१ ॥

तस्य मान्धातुः पिता युवनाश्वः ॥ ३२–३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तर्षितः तृषार्तः मन्त्राद्भिरभिमन्त्रितं पत्न्यै देयं पपौ ॥ २७।२८॥

दैवबलमेव बलमिति वदन्तः ॥ २९ ३० ॥

अयं कं धास्यति पास्यतीति विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्टयामाराधित इन्द्रो मां धाता पाता हे वत्स ! मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदात् ॥ ३१—३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स युवनाश्वः अनपत्यः अत एव निर्विण्णः भार्याशतेन वनं गतः ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकाम् इष्टिम् अपत्यार्थं कर्म प्रवर्तयाञ्चक्रुः इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

आश्चर्यमेवाह—राजेत्यादिना । मन्त्रजलं मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ पीतवान् ॥ २७ ॥

त्रसद्दस्युरितीन्द्रोऽङ्ग ! विदधे नाम तस्य वै ।
यस्मात् त्रसन्ति ह्युद्विग्ना दस्यवो रावणादयः ॥ ३३ ॥
यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्यवनीं प्रभुः ।
सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥ ३४ ॥
ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिदक्षिणैः ।
सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥ ३५
द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः ।
धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकम् ॥ ३६ ॥
यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥
शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्यामधान्नृपः ।
पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च योगिनम् ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुंसवनं पुत्रोत्पादकम् ॥ २८ ॥

अहो दैवबलमेव बलमिति वदन्तः ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥

काले पुत्रजन्मसमये उपावृत्ते आसन्ने ॥ ३० ॥

अयं स्तन्यं प्रति भृशं रोरूयते रोदीति अतोऽयं कं धास्यति "धेट्पाने" पाययतीत्यर्थः । इति ऋषिभिरुक्ते सति तस्याभिष्ट्या-माराधित इन्द्रः अयं मां धाता धास्यति वत्स ! मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदात्तन्मुखे इति शेषः ॥ ३१–३२ ॥

भाषा टीका ।

निकुंभ के पुत्र बर्हणाश्व हुए, तिनके कृशाश्व हुए तिनके सेनजित हुए तिनके युवनाश्व हुए यह युवनाश्व पुत्र न होने से वन को गये ॥ २५ ॥

वनमें सौ(१००)भार्याओं सहित इनको अति दुःखित देखकर परम कृपालु ऋषि लोगों ने सावधान होकर इन्द्र देवता की इष्टि [याग] कराई ॥ २६ ॥

राजा रात्रि में तृषित रहा उठकर जलके लिये यज्ञ शाला में गया वहां पर ब्राह्मणों को सोये हुये देखकर, जो मंत्रित जल पत्नी के लिये धरा रहा उसको आप स्वयं पीगया ॥ २७ ॥

हे प्रभो ? राजन् ! उन ऋषियों ने उठ कर पात्र में जल न देखकर पूछा, कि–यह किसका काम है ? यह पुंसवन का जल किसने पिया ? ॥ २८ ॥

तदनन्तर ईश्वर की इच्छा से राजा ने पिया है ऐसा जान कर वो ऋषि लोग ईश्वर को नमस्कार करते हुए और कहने लगे, कि—अहो ! दैव का बल ही बल है ॥ २९ ॥

तब तौ समय पूरे होने पर राजा युवनाश्व की दक्षिण कुक्षि का भेदन कर चक्रवर्त्ती पुत्र हुआ ॥ ३० ॥

उस कुमार के जन्म होने पर ऋषि लोग बोले, बिना माता का यह पुत्र किसको धावेगा [किसके स्तन को पियेगा] तब इन्द्र बोला, कि " मुझे धावगा " इतना कहकर इन्द्र बोला, कि " हे वत्स ! मतरोओ" इस तरह उसे पुचकार कर उसके मुख में अपनी अमृत की वर्षा करने वाली तर्जनी अंगुली देदीनी ॥ ३१ ॥

और उसका पिता भी ब्राह्मणों और देव के प्रसाद से नहीं मरा, फिर उसी जगह पर तप से सिद्धि को प्राप्त हुआ ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मान्धातुर्महिमानमाह–त्रसद्दस्युरिति षड्भिः । अङ्ग हे राजन् ! यस्मान्मान्धातुर्दस्यव उद्विग्नाः कम्पिताः सन्तस्त्रसन्त्यत इन्द्रो यस्य त्रसद्दस्युरिति नाम विदधे स मान्धाता ऽवनीमेकः शशासेत्युत्तरे-णान्वयः ॥ ३३ ॥

अच्युतस्य तेजसा अप्रच्युततेजसेति वा ॥ ३४ ॥

आत्मविदपि सः यज्ञं विष्णुमीजे; तमेव विशिनष्टि-सर्वदेवमय-मिति सार्द्धेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रतितिष्ठत्यस्तङ्गच्छति ॥ ३७ ॥

प्रसङ्गात्सौभरिचरितमाह—तेषामिति

स्वसारो मान्धातुः कन्याः ॥ ३८ ॥

तेषां स्वसारः पञ्चाशत्सौभरिं वव्रिरे पतिम् ।
यमुनान्तर्जले मग्नस्तप्यमानः परन्तपः ॥ ३९ ॥
निर्वृतिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः ।
जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, महातापसस्य कुतो विवाहप्रसङ्गः ? कथं वा जराजर्जरं तं राजकन्या वव्रिरे ? तदाह—यमुनान्तर्जल इति षड्भिः ॥ ३९ ॥

नृपं मान्धातारम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अङ्ग हे राजन् ! अस्य कुमारस्य त्रसद्दस्युरिति नामधेयमिन्द्रश्चकार, तत्प्रवृत्तिनिमित्तमाह—यस्मात् यौवनाश्वात्कुमाराद्रावणादयो दस्यवो दुष्टाः उद्विग्नाश्चलन्तस्त्रसन्ति बिभ्यति अतस्सोयं त्रसद्दस्युरिति प्रसिद्धो भवितेति वदन् नाम विदधत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३३ ॥

मान्धातुश्चरित्रमाह—यौवनाश्व इत्यादिना । शतबिन्दोरित्यन्तः प्राक्तनेन । युवनाश्वस्यापत्यं पुमान् यौवनाश्वः मान्धाता प्रभुस्समर्थः सप्तद्वीपात्मकं भूचक्रं यस्य वशे वर्त्तत इति तथाभूत एक एवाच्युतस्य भगवतस्तेजसा अप्रच्युतेन तेजसेति वा सप्तद्वीपवतीमवनिं भूमिं शशास ॥ ३४ ॥

आत्मवित् देहविलक्षणात्मयाथात्म्यदर्शी सन् भूरयः बह्व्यः दक्षिणाः येषु तैः क्रतुभिर्यज्ञं विष्णुं "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः । ईजे इयाज यज्ञमेव किं विशेषणाराधितवानित्यतस्तं विशिनष्टि—सर्वदेवमयमिति सार्द्धेन ॥ सर्वदेवताप्रचुरं तत्प्राचुर्यं च तच्छरीरकत्वेन तथा च श्रूयते "स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः" इति देवं स्वतेजसा दीप्यमानं सर्वान्तरात्मानं प्राकृतेन्द्रियागम्यम् ॥ ३५ ॥

द्रव्यादिकमेतत्सर्वं यदात्मकं यदधातमकं तं यज्ञमीजे इति पूर्वेणान्वयः । द्रव्यादिभिः सह पठितो यज्ञशब्दः क्रतुपरः द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकं मन्त्रो द्रव्यदेवताप्रकाशको वेदभागः विधिश्चोदनात्मको वेदभागः यजमानः कर्ता धर्मः अपूर्वाख्यो देवताप्रसादरूपो वा देशः "समे यजेत" इत्याद्युक्तः कालो वसन्तादिः ॥ ३६ ॥

यावत्कृत्स्नमण्डलं सूर्य उदेति उदेत्य प्रकाशयति यत्रा, यावद्यत्र उदेति यत्र च प्रतितिष्ठति अस्तमेति तदवधीकृत्य सर्वमेतद्भूमण्डलं यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रं पालितं क्षेत्रमिति कथ्यत इत्यर्थः । आचक्रवालमाधिपत्यं कृतवानिति यावत् ॥ ३७ ॥

नृपः मान्धाता नृपेति पाठे हे नृप ! शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्याख्यायां भार्यायां पुरुकुत्सादींस्त्रीन्पुत्रानुत्पादयामासेति शेषः । नृपेति पाठे मान्धातेति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

तेषां पुरुकुत्सादीनां स्वसारः भगिन्यः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः सौभरिमृषिं पतिं वव्रिरे परिजगृहुः । कथं वा तमृषिं वव्रिरे ? इत्यपेक्षायां प्रसङ्गात्सौभरेश्चरित्रमाह—यावदध्यायसमाप्ति । परमुत्कृष्टं तपो यस्य स परन्तपः सौभरिः परन्तपेति पाठे हे परन्तप ! यमुनायामन्तर्जले जलमध्ये निमग्नस्तप्यमानः परन्तप इत्यपि पाठान्तरं तत्र परन्तपः तप्यमानः कुर्वाणः पाकं पचतीतिवन्निर्देशः ॥ ३९ ॥

कदाचित् मैथुनमेव धर्मो यस्य तस्य मत्स्यश्रेष्ठस्य निर्वृतिं मैथुनसुखं दृष्ट्वा विप्रः सौभरिः जाता समुत्पन्ना स्पृहा मैथुनेच्छा यस्य सः नृपं मान्धातारमागत्यैकां कन्यामयाचत स मान्धाताप्यस्य वैरूप्यमालक्ष्यैवमाह—हे ब्रह्मन् ! स्वयम्वरे कामं यथेच्छं कन्यां गृह्णातामिति । या कन्या स्वयं त्वां वृणीते सा परिगृह्यतामित्याहेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यज्ञं श्रीहरिं सर्वदेवप्रधानं सर्वात्मकं मन्त्रतन्त्रद्रव्यादिसर्वव्यापिनम् ॥ ३५ ॥

एतदेव स्पष्टयति—द्रव्यमिति । य आत्मा व्यापी यस्य तद्यदात्मकम् ॥ ३६–३९ ॥

निर्वृतिमानन्दम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रतितिष्ठति अस्तं गच्छति ॥ ३७ ३८ ॥

ननु, महातपस्विना सौभरिणा कथं ता व्यूढाः कथं वा जराजर्जरितं ता राजकन्या वव्रिरे तत्राह—यमुनेति ॥ ३९ ॥

ततो जलादुत्थाय मथुरामागत्य नृपं मान्धातारम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अङ्ग हे राजन् ! अतः तस्येन्द्रः त्रसद्दस्युरिति नाम विदधे चकार ॥ ३३ । ३४ ॥

उपास्योपासकभेदादुभयविधमात्मानं वेत्तीत्यात्मवित् यतो यज्ञं विष्णुम् ईजे यज्ञं विशिनष्टि—सर्वदेवमयमिति सार्द्धेन । ३५ ३६ ।

सोऽप्याह गृह्यतां ब्रह्मन् ! कामं कन्या स्वयम्वरे ।
स विचिन्त्याप्रियं स्त्रीणां जरठोऽयमसम्मतः ।
वली पलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः ॥ ४१ ॥
साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितम् ।
किं पुनर्मनुजेन्द्राणामिति व्यवसितः प्रभुः ॥ ४२ ॥
मुनिः प्रवेशितः क्षत्त्रा कन्याऽन्तःपुरमृद्धिमत् ।
वृतश्च राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥ ४३ ॥
तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम् ।
ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम् ॥ ४४ ॥
स बह्वृचस्ताभिरपारणीयतपःश्रियाऽनर्घ्यपरिच्छदेषु ।
गृहेषु नानोपवनामलाम्भःसरस्सु सौगन्धिककाननेषु ॥ ४५ ॥
महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ।
स्वलङ्कृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमेऽनुगायद्द्विजभृङ्गवन्दिषु ॥ ४६ ॥
यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपतिः ।
विस्मितः स्तम्भमजहात्सार्वभौमश्रियान्वितः ॥ ४७ ॥
एवं गृहेष्वभिरतो विषयान्विविधैः सुखैः ।
सेवमानो न चातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यावत् उदेति यावच्च प्रतितिष्ठति अस्तं गच्छति तावत्सर्वं मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥

अभात् उत्पादितवान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

निर्वृतिं मैथुनसुखं नृपं मान्धातारं सोपि मान्धाताऽपि स्वयंवरे कन्यां कामं यथेच्छं गृह्यतामित्याह ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

तदनन्तर इन्द्र ने उस पुत्र का नाम त्रसद्दस्यु ऐसा धरदिया क्योंकि ? जिससे रावणादिक दस्यु (शत्रु) लोग उद्विग्न हो कर त्रास पाते रहे ॥ ३३ ॥

युवनाश्व के पुत्र मांधाता चक्रवर्त्ती हुए, और अच्युत के तेज से सप्तद्वीप वाली पृथिवी का आप एक ही शासन (पालन) करते रहे ॥ ३४ ॥

और वह आत्मवेत्ता बड़ी दक्षिणा वाले यज्ञों से सर्व देव मय और सर्वात्मक अतीन्द्रिय यज्ञ पुरुष श्रीहरि का यजन करते हुए ॥ ३५ ॥

द्रव्य, मन्त्र, विधि, यज्ञ, यजमान, ऋत्विज, धर्म, देश, और काल, ये सब यज्ञात्मक हैं जिन परमेश्वर के शरीरभूत हैं ॥३६॥

जहां से सूर्य उदय होते हैं और जहाँतक अस्त को प्राप्त होते हैं वह सब युवनाश्व के पुत्र मान्धाता का क्षेत्र कहाजाता है ॥३७॥

शशबिन्दु की पुत्री बिन्दुमती नामवाली अपनी रानी में मांधाता महाराज के पुरुकुत्स, अंबरीष, और योगी मुचुकुंद ये तीन पुत्र हुए ॥ ३८ ॥

इनों की पचास बहिनों ने सौभरि ऋषि को वर लिया वह ऋषि यमुना जी में मग्न होकर परम तप करते रहे ॥ ३९ ॥

मैथुन धर्म वाले मत्स्य के मैथुन सुखको देखकर सौभरि को भी स्पृहा उत्पन्न हुई तब सौभरि मांधाता नृपति के समीप जाकर एक कन्या की याचना करते हुए ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सोऽपि मान्धाता स्वयंवरे कामं गृह्यतामित्याह—स विप्रः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्यानेनाहं प्रत्युक्तोऽत आत्मानं तथा साधयिष्यामीति व्यवसितो निश्चितवानिति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जरठो वृद्धः वलीभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कः कम्पमानशिराः तापसत्वादिना वा असम्मतोऽहमिति कृत्वा ॥ ४१ ॥

तथेत्यस्य प्रपञ्चः सुरस्त्रीणामपीप्सितं किंपुनर्मनुजेन्द्राणां याः स्त्रियस्तासामिति ॥ ४२ ॥

ततः किं वृत्तं तदाह–मुनिरिति द्वाभ्याम् । क्षत्रा प्रतीहारेण पञ्चाशताऽपि राजकन्याभिः स एक एव वरो वृतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति–स इति चतुर्भिः । बह्वृच इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तम्. ताभिः सह रेम इत्युत्तरेणान्वयः । क रेमे अपारणीयं दुरन्तं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्धया ऽनर्घ्याः परिच्छदा येषु तेषु गृहेषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च अमलान्यम्भांसि येषां तेषु सरस्सु च कथम्भूतेषु सौगन्धिकानां कह्लाराणां च काननानि शोभा येषु ॥ ४५ ॥

कथम्भूतेषु गृहादिषु स्वलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायन्तो द्विजाश्च पक्षिणो भृङ्गाश्च वन्दिनश्च येषु कथम्भूतः महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितः सन् ॥ ४६ ॥

एतस्मं गर्वम् ॥ ४७ ॥

आज्यस्तोकैर्घृतबिन्दुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स विप्रः सौभरिः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्य अनेनाहं प्रत्युक्तः अत आत्मानं सुरस्त्रीणामप्यभीप्सितं साधयिष्यामि इति व्यवसितः निश्चितवान् इति द्वयोरन्वयः स्वस्य स्त्रीणामप्रियत्वे हेतुः जरठो वृद्धः वलिभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कः कम्पमानशिराः एवम्भूतोऽयमिति बुद्ध्या राज्ञाऽहं प्रत्युक्त इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

अत आत्मानं सुरस्त्रीणामप्यभीप्सितं योगप्रभावेन साधयिष्ये किम्पुनर्मनुजेन्द्राणां मनुजेन्द्रस्त्रीणामभीप्सितं साधयिष्य इति किमुतैतत् इत्यर्थः । इत्थं व्यवसितः व्यवसाययुक्तः प्रभुः समर्थो योगित्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

मुनिः सौभरिः क्षत्रा सूतेन प्रयोज्यकर्त्रा राज्ञा प्रयोजकेन ऋद्धिमत् सर्वसमृद्धिमदन्तःपुरं प्रवेशितः पञ्चाशता पञ्चाशत्संख्याभिः राजकन्याभिस्सर्वाभिरेक एव वरस्सन् वृतः ॥ ४३ ॥

तत्र तासां कन्यानां तदर्थं वरनिमित्तमहमेवैनं वृणे मयैवायमनुरूपः पतिर्न त्वयेति सौहृदं सौन्दर्यत्वप्रयुक्तं सौहृदमपोह्य तस्मिन् नितरां सुन्दरे वरे गतं निहितं चेतो यासां तासां महान् कलिः कलह आसीत् योगमाहात्म्येन तादृशसुन्दररूपं धृतवानिति भावः ॥ ४४ ॥

तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति—स इति चतुर्भिः । स बह्वृचः आश्वलायनः सौभरिः यद्वा बह्वृच इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तं ताभिः स्त्रीभिस्सह रेम इत्युत्तरेणान्वयः । अपारणीयं दुरन्तं यत्तपः तस्य श्रिया समृद्ध्या हेतुभूतया अनर्घ्याः परिच्छदा उपकरणानि येषु तेषु गृहेषु उपकल्पितेषु तथा नानाविधेषु उपवनेषु अमलान्यम्भांसि येषु तेषु सरस्सु च, कथम्भूतेषु ? सौगन्धिकानां कह्लारादीनां काननानि शोभा येषु ॥ ४५ ॥

कथम्भूतेषु ? गृहादिषु स्वलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायन्तो द्विजाः पक्षिणो भृङ्गाश्च वन्दिनश्च येषु कथम्भूतः महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितस्सन् ॥ ४६ ॥

यस्य सौभरेर्गार्हस्थ्यं सम्यगवलोक्य विस्मितः सार्वभौमसम्पदा युक्तः सप्तद्वीपसहिताया भूमेरधिपतिर्मान्धाता स्तम्भं गर्वं अहो तत्याज किंचिदेतन्मदीयमैश्वर्यमित्यमन्यतेत्यर्थः । यद्वा दुहितृणां सत्कारवैकल्यचिन्तां जहौ ॥ ४७ ॥

इत्थं गृहेष्वासक्तः सौभरिः नानासुखैर्बहुसुखैर्बहुभिरिन्द्रियैरित्यर्थः । अनेनानेकशरीरपरिग्रहः प्रतिशरीरमिन्द्रियभेदश्च सूच्यते विषयान् शब्दादीन् सेवमानो ऽनुभवन्नपि न तुतोष नात्ममन्यत यथाऽऽज्यस्तोकैर्घृतबिन्दुभिरग्निर्न तुष्यति तद्वत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स सौभरिरयं मुनिः स्त्रीणामसम्मतो जरठः एजत्कम्पमानं कं शिरो यस्य स तथा वलीपलित अत एवमिव इति मत्वा अहं राज्ञा प्रत्युदाहृतः स्वयंवरे गृह्णामिति प्रोक्तः । इत्थं विचिन्त्यात्मानं मां तथा साधयिष्ये यथा सुरस्त्रीणामभीष्टमिति व्यवसितः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

क्षत्रा कन्यान्तःपुरं प्रवेशितः एकः पञ्चाशता राजकन्याभिर्वृतश्चाभूदिति शेषः ॥ ४३ ॥

कलिः कलहः तदर्थं सौभरिपतिपरिणयनार्थे सौहृदं सुहृद्भावम् अपोह्य परित्यज्य तस्मिन्वरे आसक्तचेतसाम् ॥ ४४ ॥

बह्वृचः सौभरिः गृहेषु ताभिः कन्याभिः रेमे इत्यन्वयः । कीदृशेषु गृहेषु अपारणीयश्रिया अप्रतिघातलक्ष्म्या विराजन्ति शोभमानानि च परिच्छदैरुपकरणैः सहितानि च विराजत्सपरिच्छदानि तेषु श्रिया अपारणीयः अनिर्वार्यः तथापि परिणयोग्य इत्यर्थः इति वा । अमलान्यम्भांस्यमलाम्भांसि प्रसूनानां सौगन्धिकानि सौरभ्ययुतानि नानाविधोपवनानि च अमलाम्भोभिर्युतानि च प्रसूनसौगन्धिकानि च काननानि येषु तानि तथा तेषु अनुगायन्ति द्विजवृन्दानि अनुगायद्द्विजवृन्दानि द्विजानां पक्षिणां वृन्दानि द्विजवृन्दानि तान्येव वन्दिनो येषु तानि तथा तेषु ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एतावदेवानुवर्णयितुं शक्यं नातोऽधिकमित्याशयेनाह–यदिति । स्तम्भमहङ्कारनिमित्तं कर्तव्याकर्त्तव्यासत्यागम ॥ ४७ ॥

आज्यस्तोकैः घृतबिन्दुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एजत्कः कम्पमानशिराः प्रत्युदाहृतः प्रत्याख्यातः इति व्यवसितः निश्चितवान् ॥ ४१—४४ ॥

स कदाचिदुपासीन आत्मापह्नवमात्मनः ।
ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बहुच इत्येतादृशमत्यपत्तिसृष्टौ मन्त्रसामर्थ्यमेव कारणमिति भावः । अपारणीयमन्यैरशक्यं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्धया सृष्टेषु गृहेषु गृहोपवनितेषु विविधपुरेषु महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितो रेमे ॥ ४५ ४६ ॥

स्ततम्भं गर्वम् ॥ ४७ ॥

आज्यस्य स्तोकैर्बिन्दुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स सौभरिः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्य मान्धात्राऽहं प्रत्युदाहृतः अतोऽहम् आत्मानं स्वदेहं सुरस्त्रीणामपीप्सितं साधयिष्ये इति व्यवसितो निश्चित इति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः, जरठो वृद्धः वलीभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कम्पमानः कं देहलक्षण आत्मा यस्य सः "को ब्रह्मणि समीरात्मकामग्निष्वपु" इति मेदिनीकारकोशात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सुप्रा प्रतिहारेण पञ्चाशताऽपि राजकन्याभिः एक एव मुनिर्वृतः पतित्वेन स्वीकृतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तद्गार्हस्थ्यं संक्षेपतो वर्णयति—स इति चतुर्भिः । स बहृचः मन्त्रसामर्थ्यः युक्तः महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितो गृहादिवृताभिः सह रेमे इत्युत्तरेणान्वयः कीदृशेषु अपारणीयं दुरन्तफलं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्धया हेतुभूतया अनर्घ्याः परिच्छदाः भोगोपकरणानि येषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च अमलाम्भस्सु सरस्सु च कथम्भूतेषु सौगन्धिकानां कह्लारादीनां काननानि स्तोमा येषु ॥ ४५ ॥

कीदृशेषु गृहादिषु सुष्ठु अलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायन्तो द्विजाः पक्षिणश्च वन्दिनश्च येषु ॥ ४६ ॥

स्तम्भमजहात् गर्वं तत्याज ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

तब मांधाताने भी सौभरि को कहा, कि—हे ब्रह्मन् ! आप स्वयंवर में कन्याओं यथेष्ट ग्रहण करो अर्थात् जो कन्या तुमारे ऊपर प्रसन्न होगी उनको देंगे इतना सुनकर सौभरि ने विचारा कि-राजा ने मुझको स्त्रियों के अप्रिय असंमत और जरठ तथा मेरे शरीर में बली [सलवटे] देखकर केशों को सफेद और शिर को हिलता हुआ देखकर एक बहाना बनाया है, कि न इस पर कोई प्रसन्न होगी न मैं किसी पुत्री को दूंगा ऐसा विचारा है ॥ ४१ ॥

इसलिये मै भी अपने रूप को ऐसा बनाऊं कि जिस में मेरा रूप देवताओं की स्त्रियों को भी इच्छित होवे । और राजकन्याओं की तो बात ही क्या है ! ऐसा सौभरि ने अपने मनमें व्यवसाय किया और समर्थ तो रहेई वैसे ही बन भी गये ॥ ४२ ॥

राजा की आज्ञा से द्वारी ने कन्याओंके निवास स्थान में ऋषि का प्रवेश कराया तब तो पचास हू राजकन्याओं ने एक ही ऋषि को वर लिया ॥ ४३ ॥

और उनकन्याओं का ऋषि के लिये अपना सुहृदपने को छोडकर भारी कलह हुआ, सब ही कन्याओं का चित्त ऋषि मे लग गया और परस्पर में सभी बोलने लगी, कि—यह तो हमारे अनुरूप है तेरे योग्य नहीं है ॥ ४४ ॥

जो बह्वृच (बहुतऋचाजाननेवाला) सौभरि ऋषि, अपार तपकी समृद्धि से अनर्घ्य (बहुमोल्य) उपकरण वाले गृहों में और नानाप्रकार के कमलों के समूह वाले और अमल जलवाले सरोवर जिनमें ऐसे उपवनों में उन पचास राजकन्याओं के साथ रमण करते हुए ॥ ४५ ॥

कैसे सौभरि के विहार स्थल हैं कि—जिनमें उत्तमोत्तम सेज, आसन, वस्त्र, भूषण, स्नान, उबटन, भोजन, और मालाओं से स्त्री और पुरुष सुन्दर अलंकृत होरहे हैं और नानाप्रकार के पक्षिगण और भ्रमर तथा वन्दीजन जहां गान कर रहे हैं । ऐसे उत्तम विभूति वाले गृहो में सौभरि नित्य रमण करते रहे ॥ ४६ ॥

और तो क्या कहें जिन सौभरि ऋषि की गृहस्थीको देखकर सप्तद्वीपवाली पृथ्वी के पति और सार्वभौम सम्पत्ति युक्त मांधता ने भी गर्व छोड दिया ॥ ४७ ॥

इस प्रकार गृह में रत होकर विविध सुखों से विषयों को भोगते हुए भी सन्तोष को प्राप्त न हुए जैसे घृतके विन्दुओं से अग्नि नहीं शान्त होती है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह-स कदाचिदिति सप्तभिः । आत्मनो मनसो हेतोरात्मनोऽपह्नवं तपोहानिं ददर्श ॥ ४९ ॥

अहो इमं पश्यत मे विनाशं तपस्विनः सच्चरितव्रतस्य ।
अन्तर्जले वारिचरप्रसङ्गात्प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ॥ ५० ॥
सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ।
एकश्चरन्रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः ॥ ५१ ॥
एकस्तपस्व्यहमथाम्भसि मत्स्यसङ्गात्पञ्चाशदासमुत पञ्चसहस्रसर्गः ।
नान्तं व्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां मायागुणैर्हृतमतिर्विषयेऽर्थभावः ॥ ५२ ॥
एवं वसन् गृहे कालं विरक्तो न्यासमास्थितः ।
वनं जगामानुययुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ॥ ५३ ॥
तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्शनमात्मवान् ।
सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनि ॥ ५४ ॥
ताः स्वपत्युर्महाराज ! निरीक्ष्याध्यात्मिकीं गतिम् ।
अन्वीयुस्तत्प्रभावेण अग्निं शान्तमिवार्चिषः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे सौभर्याख्याने
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

संन्यासी चरितव्रतश्च योऽहं तस्य ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥

मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवतां चेद्यदि प्रसङ्गस्तर्हि तद्व्रतिषु ईश्वरार्थधर्मपरेष्वेव कार्य इति शेषः ॥ ५१ ॥

सङ्गाज्जातं दोषं प्रपञ्चयति—एक इति । पञ्चाशता भार्याभिः सम्बन्धात्पञ्चाशद्दासमभूवमित्यर्थः । ततश्च सुतैः पञ्चसहस्रसर्ग आसम् प्रत्येकं तासु पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः उभयकृत्यान्यैहिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् अर्थभावः । पुरुषार्थबुद्धिमान् ॥ ५२ ॥

न्यासोऽत्र सङ्गत्याग एव वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

आध्यात्मिकीं गतिं ब्रह्मणि लयम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह; तावदनुतापमाह—स इत्यादिना एवं वसन्नित्यतः प्राक्तनेन । बह्वृचानामाचार्यः स सौभरिः कदाचिदुपासीन उपविष्टः आत्मना मनसा मीनस्य सङ्गाद्धेतोः समुत्थितमात्मापहवं स्वरूपानुसन्धानविरोधिनं विषयचापलं दृदशे आलोकितवान् ॥ ४९ ॥

दर्शनमेव प्रपञ्चयति—अहो इति । अहो हे लोकाः ! तपोनिष्ठस्य संन्यासी चरितव्रतश्च योऽहं तस्य ममेमं विनाशं पश्यत, कोऽसौ विनाशः ? तत्राह—अन्तर्जले यो वारिचरो मीनस्तस्य प्रकृष्टात्सङ्गाद्धेतोश्चिरं धृतं ध्यातं ब्रह्म प्रच्यावितं विस्मृतमिति यदेव एव विनाशः ब्रह्मविस्मरणमात्मनो विनाशप्रायमेवेति मत्वा विनाशं पश्यतेत्युक्तं तथा च श्रूयते "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इति ॥ ५० ॥

अत एवंवर्तितव्यं ममेत्यभिप्रायेण मुमुक्षोर्वृत्तिमाह—सङ्गमिति । मुमुक्षुः सर्वात्मना करणत्रयेण मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवतां सङ्गं त्यजेत् बहिः शब्दादिविषयेषु इन्द्रियाणि न विसृजेत् न प्रवर्तयेत् एकोऽसहाय एव चरेत् रहसि एकान्ते चित्तमनन्ते अपरिच्छिन्ने ईशे भगवति युञ्जीत कश्चिदपि सङ्गो न कार्य एव कश्चिच्चेद्भवति प्रसङ्गस्तर्हि तान्मुमुक्षुन्मत्त एव रतिर्येषां तेषु साधुष्वेव विधेयः ॥ ५१ ॥

स्वावस्थां प्रपञ्चयति—एक इति । प्रथममेकोऽसहाय एव

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहमासमथ ततोऽमासि यो मत्स्यस्तस्य सङ्गात् पञ्चाशद्दारं पञ्चाशता भार्याभिरेकदा सम्बन्धाय पञ्चाशच्छरीरविशिष्टोऽभवं ततश्च पुत्ररूपेण पञ्चसहस्रवर्गे आसमेवमप्यनन्तं विषयानुभवजां तृप्तिमन्तस्य तृप्त्यवधिस्थान प्रजामि,कथम्भूतः? उभयकृत्यं स्त्रीपुंसकृत्यं तस्मिन्नेव मनोरथा येषां तेषां मायागुणैर्मोहादिभिर्हृता मतिर्यस्य विषयेषु शब्दादिष्वेवार्थभावः पुरुषार्थबुद्धिर्यस्य तथाभूतः ॥ ५२ ॥

एवमित्यादिशुकोक्तिः—इत्थं महान्तं कालं गृहे वसन् ततो विरक्तो न्यासं काम्यकर्मत्यागमास्थितो वनं जगाम तपसा इति शेषः तं गच्छन्तं सौभरिं पतिरेव देवता यासां ताः पत्न्यश्चानुसृत्य जग्मुः ॥ ५३ ॥

तत्र वने आत्मवित् आत्मयाथात्म्यानुसन्धानपरः सौभरिरात्मकर्शनं शरीरकार्श्यावहमत एव तीव्रमुग्रं तपस्तप्त्वा कृत्वा अग्निभिराहवनीयादिभिः सहैवात्मानं परमात्मनि युयोज लीनमनुसन्दध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ततो हे महाराज ! पत्युः सौभरेराध्यात्मिकीं गतिं परमात्मसम्बन्धिनीमग्निभिः सह प्रत्यगात्मनः परमात्मनि यथानुसन्धानपूर्विकां तत्प्राप्तिरूपां गतिमवलोक्य ताः पतिमनुगताः पत्न्यश्च तस्य पत्युः प्रभावेन परमात्मोपासनप्रभावेन अन्वीयुरनुसृत्य जग्मुर्मुक्ता बभूवुरिति यावत् तद्यथा शान्तं निरिन्धनमग्निमर्चिषः शिखा अनुलीना भवन्ति तद्वत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मापह्नवं स्वरूपापहारणं तपसाक्तिरस्कारं वा ॥ ४९ ॥

वाभिरन्धृतं ब्रह्म तपः तत्प्रकाशितं च्युतं नष्टमित्यर्थः । "ब्रह्म वदन्तपस्तत्त्वम्" इत्यभिधानम् तत्त्वमनारोपितं रूपं पुंसो ज्ञातमेव तत्सूनं प्रतिबद्धमिति वा ॥ ५० ॥

"लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि" इति वाक्यार्थमनुसन्धान आह—सङ्गमिति । मिथुनव्रतिनात् स्त्रीपुरुषसङ्गादुद्भूतपापात् मुमुक्षुः सङ्गं स्नेहलक्षणं त्यजेत. इन्द्रियाणि बहिः शब्दादि विषयेषु न विसृजेत् न प्रयुञ्जीत एकाकी चरन् रहसि एकान्ते अनन्ते ईशे चित्तं युञ्जीत प्रसङ्गश्चेद्यदि प्रसङ्गोपेक्षितस्तर्हि तस्मिन् हरौ रतिर्येषां ते तद्व्रतयस्तेषु साधुषु निर्मत्सरजनेषु प्रसङ्गः स्यादित्यन्वयः ॥ ५१ ॥

अहमेक एव तपस्वी अथाप्यसि मद्गुजले मत्स्यसङ्गात् मत्स्यानां मिथः स्नेहं दृष्ट्वा अथानन्तरं पञ्चाशता स्त्रीभिः सह सुरतप्रसङ्गेन सुतपञ्चसहस्रसङ्ग आसम्, अथो भवकृत्यं पुत्राणां विवाहादिः कन्यकानां प्रदानादिरित्युभयं कर्तव्यं तत्र च मनोरथाः मनःसङ्कल्पविशेषास्तेषाम् उभयेन स्त्रीपुरुषद्वयेन यत्कृत्यं तत्र विद्यमानानां मनोरथानां वा उभयस्मिन् इह लोके परलोके च यत्कृत्यं तद्विषयमनोरथानां वा अन्तमवसानं न प्रजामि तत्रेदं निमित्तमाह—मायेति । शब्दादिविषये प्रयोजनबुद्धिः "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः ॥ ५२ ॥

एवं विरज्य किमकार्षीत्तत्राह—एवमिति । न्यासं वित्तगृहादि त्यागलक्षणम् ॥ ५३ ॥

आत्मकर्शनं देहस्य कृशत्वापादकम् अग्निभिः सहात्मानं देहं हुत्वा परमात्मनि युयोज सायुज्यलक्षणां मोक्षमाप्तवानित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
(एतन्मतेनाध्यायोऽत्र न समाप्यते ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कदा तादृशस्तत्र चित्तं युञ्जीत ? तत्राह—तद्व्रतिष्विति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सहैवाग्निभिरिति आत्मात्मीयं सर्वमेव तदनुगतत्वेन विरक्त्यो-त्कान्तवानित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं तस्य गरुडापराधस्य गृहादिप्रापकस्य भोगान्ते पुनर्विवेकोदयमाह—स इति सप्तभिः । आत्मनः स्वस्मादेव हेतोः आत्मन आत्मानन्दस्य अपह्नवं वञ्चनं मीनसङ्गमनुचिन्तमिति मीनसङ्गस्य कारणं तु मीनरक्षार्थं गरुडनिवारणरूपोऽपराध एव ज्ञेयः ॥ ४९ ॥

ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥

तस्मादन्यो मादृशो मा भवत्विति सनिर्वेदमाह— सङ्गमिति द्वाभ्याम् । बहिरिन्द्रियाणि न विसृजेदिति विधातुमशक्तेः अशक्यानुष्ठानकस्य विधेरप्रामाण्यादिति भावः । तद्व्रतिषु अनन्तभक्तिनिष्ठेषु साधुषु यदि प्रकृष्टः सङ्गः स्यादिति मम तु तदभावादेव गरुडे दोषदर्शनजनितो मिथुनव्रतिनो मीनस्य सङ्गोऽभूदिति भावः । चेत् प्रसङ्ग इत्यत्र न च अध्याहार्यः तस्मात् यदि साधुषु प्रकृष्टः सङ्गः स्यात् तदा असाधुसङ्गं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

सङ्गाज्जातं दोषं प्रपञ्चयति—एक इति । पञ्चाशता भार्याभिः सम्बन्धात् पञ्चाशदात्मा ततश्च सुतैः पञ्चसहस्रसर्गं आसमिति प्रत्येकं तासु पुत्रशतकपेणोत्पत्तेः उभयकृत्यानि ऐहिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् अर्थभावः पुरुषार्थबुद्धिः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न्यासं सङ्गत्यागरूपं वानप्रस्थधर्ममित्यर्थः ॥ ५३ ॥
सहैवाग्निभिरित्यग्निभिः सहैव देहं त्यक्त्वैवेति शेषः ॥ ५४ ॥
अन्वीयुरनुसृताः ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षष्ठोऽयं नवमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अधुना तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थधर्ममाह–स इति सप्तभिः । आत्मनः स्वस्य आत्मापह्नवम् आत्मनो बुद्धेः अपह्नवं हानिबाधवं ददर्श ॥ ४९ ॥

बुद्धिबाधनमेवाह–अहो इति । यत् येन आत्मापह्नवेन सचासौ चरितव्रतश्च तस्य मे इमं विनाशं पश्यत, तदेवाह—चिरं धृतं बहुकालतो बुद्ध्या ध्यातं ब्रह्म प्रच्यावितं विस्मारितम् ॥ ५० ॥

मिथुनव्रतिनाम् औपस्थ्यसुखासक्तानां सङ्गं त्यजेत् बहिर्विषयेषु इन्द्रियाणि न विसृजेत् एकश्चरन् ईशे चित्तं युञ्जीत तत्कार्ये साधनमाह, तद्व्रतिषु ईश्वराराधनवृत्तिधारिषु प्रकृष्टः सङ्गः स्यात् ॥ ५१ ॥

सङ्गदोषं प्रपञ्चयति--एक इति । अम्भसि तपस्वी अहम् एक आसं पुनर्मत्स्यसङ्गात् पञ्चाशदासम अभूवं पञ्चाशता भार्याभिः सम्बन्धात् पुनः पञ्चसहस्रसर्गः आसं तासु प्रत्येकं पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः एवं मायागुणैः रूपादिविषयकरागादिभिर्हृतमतिः अत एव विषये स्त्रीपुत्रादिदर्शनसंस्पर्शादौ अर्थभावः अर्थबुद्धिः अहम् उभयकृत्यमनोरथानाम् ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनवासनानां अन्तं न व्रजामि ॥ ५२ ॥

एवं सङ्गदोषदर्शनेन विषयेभ्यो विरक्तः न्यासं भगवति आत्मभरन्यासमास्थितः ॥ ५३ ॥

अग्निभिराहवनीयादिभिः सह आत्मानं परमात्मनि युयोज लीनं चिन्तितवान् ॥ ५४ ॥

आध्यात्मिकीं गतिं परमात्मप्राप्तिम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षष्ठोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

वह बहुत सी ऋचाओंके आचार्य सौभरि ऋषि एक समय पर बैठे हुए मीन के संग से होने वाली अपनी बड़ी तपकी हानि को देखते हुए ॥ ४९ ॥

और सौभरि बोले, कि—अहो ! बड़ा सुन्दर चरित्र वाला व्रतधारी ऐसे मो तपस्वी के तप के नाश को तो देखो ? कि–मैंने जल के भीतर जलचर [मीन] के प्रसंग को देखकर बहुत काल से जो तप धारण किया था उसे मैंने नष्ट कर दिया ॥ ५० ॥

मुमुक्षु पुरुष मिथुन व्रती लोगों का संग छोड़े और इन्द्रियों को किसी तरह भी बाहर विषयों में न छोड़े । एकाकी विचरता हुआ एकांत में स्थित होकर ईश्वर में चित्त लगावे अथवा उस श्रीहरि में जिनकी वृत्ति लगी हुई है ऐसे साधुजनों का प्रसंग करे यदि मिले तो ॥ ५१ ॥

देखो मैं एकही तपस्वी जल में तप करता हुआ मीन के प्रसंग को देखकर पचास स्त्रियों के संग से पचास रूप वाला होगया और अपने पुत्र रूप से पंच सहस्र शरीर वाला भी होगया तो भी अब मैं दोनों मनोरथों के अर्थात् ऐहिलौकिक और पारलौकिक मनोरथों के अन्त को नहीं पहुंचता हूं क्योंकि ? माया के गुणों ने मेरी मति को हरण कर लिया है इसी से विषयों में मेरी अर्थ बुद्धि होरही है ॥ ५२ ॥

सौभरि ने इतना विचार किया और गृह॰ में बसते २ ही विषयों से फिर विरक्त होगये तदनंतर सन्यास लेकर वन में चले गये । उनकी पचासों पत्नी भी पति ही में देवता बुद्धि वाली रहीं सब उनके साथ वन को गईं ॥ ५३ ॥

वहां पर शरीर को कृश करने वाला ऐसा बड़ा तीक्ष्ण तप करके अग्नियों के सहित अपने आत्माको परमात्मा में युक्त करते हुए ॥ ५४ ॥

तब तो हे महाराज ! वे पत्नी लोग भी अपने पति की इस प्रकार की आध्यात्मिक गति को देखकर उनके प्रभाव से अनुगमन करती हुईं । जैसे अग्नि के शांत होने पर अर्चि (अग्नि की ज्वाला) आपही शांत होजाती है ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में षष्ठ अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-
भाषा टीका समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

मान्धातुः पुत्रप्रवरो योऽम्बरीषः प्रकीर्तितः ।
पितामहेन प्रवृतो यौवनाश्वश्च तत्सुतः ।
हारीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मान्धातृप्रवरा इमे ॥ १ ॥
नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगैः ।
तया रसातलं नीतो भुजगेन्द्रप्रयुक्तया ॥ २ ॥
गन्धर्वानवधीत्तत्र वध्यान्वै विष्णुशक्तिधृक् ।
नागाल्लब्धवरः सर्पादभयं स्मरतामिदम् ॥ ३ ॥
त्रसद्दस्युः पौरुकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् ।
हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ(१) निबन्धनः ॥ ४ ॥
तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ।
प्राप्तश्चण्डालतां शापाद्गुरोः कौशिकतेजसा ॥ ५ ॥
सशरीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ।
पातितोऽवाक्शिरा देवैस्तेनैव स्तम्भितो बलात् ॥ ६ ॥
त्रैशङ्कवो हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
यन्निमित्तमभूद्युद्धं पक्षिणोर्बहु वार्षिकम् ॥ ७ ॥
सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः ।
वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ! ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मान्धातुरन्वयः प्रोक्तः सप्तमे यत्र गीयते ।
पुरुकुत्सस्य चाख्यानं हरिश्चन्द्रस्य चोत्तमम् ॥

पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः स पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अत एवाऽस्य मान्धातृप्रवरत्वं तत्सुतोऽम्बरीषस्य सुतः इमे यौवनाश्वाम्बरीषहारीता मान्धातृगोत्रस्य प्रवरा अवान्तरविशेषप्रवर्तकाः यद्वा यौवनाश्वविशेषणम् पितामहेन मान्धात्रा सह आर्षेयवरणे प्रवृतः मान्धाता प्रवरो येषां ते इमे अम्बरीषयौवनाश्वहारीताः यथाऽऽहाश्वलायनः "हरितकुत्सपिङ्गदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्धातारं हैके ब्रुवते मतीस्याङ्गिरसं मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्वेति" इति ॥ १ ॥

पुरुकुत्सस्य वंशं कथयिष्यन्नादौ तावत्तस्य विवाहं प्रभावं चाह—उरगैर्भ्रातृभिर्या दत्ता नर्मदा तया ॥ २ ॥

वध्यान्वधार्हान् स च पुरुकुत्सो नागाल्लब्धवरोऽभूत् वरम् आह, इदं नर्मदया रसातलानयनादिकं स्मरतां सर्पाद्भयम् इति ॥ ३ ॥

देहकृत्पिता त्रसद्दस्योः सुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

(१) त्रिबन्धुर इति वीर० विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयः शङ्कव इव दुःखहेतवो दोषा यस्याऽसौ त्रिशङ्कुः तदुक्तं हरिवंशे—

"पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ।
अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः" ॥

इति परिणीयमानविप्रकन्याऽपहरणात्कुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेन ॥ ५ ॥

तेनैव कौशिकेन ॥ ६ ॥

पक्षिणोराडीबकयोः विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रसर्वस्वमपहृत्य घातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठोऽपि विश्वामित्रं त्वमाडीभवेति शशाप सोऽपि त्वं बकोभवेति वसिष्ठं शशाप तयोश्च युद्धमभूदिति प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

"हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा पुत्र आस" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रस्य चरितमाह—सोऽनपत्य इत्यादि यावत्समाप्ति, कथं शरणं यातः? तदाह, पुत्रो मे जायताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रासङ्गिकस्सौभरेर्वृत्तान्तोऽनुवर्णितः अथ प्रकृतं मान्धातुर्वंशपरम्परां तद्वृत्तान्तं चाह—मान्धातृपुत्रप्रवर इति ! मान्धातुः पुत्राणां पुरुकुत्सादीनां मध्ये श्रेष्ठो योऽम्बरीष इति प्रसिद्धः पुत्रः स पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अत एव तत्सुतः अम्बरीषस्य सुतः युवनाश्वनामाऽभवत् पितामहस्य नाम दधे इत्यर्थः । यौवनाश्वस्तु तत्सुत इति पाठान्तरं तदा मान्धातृपुत्रश्रेष्ठोऽम्बरीषः पितामहेन वृतत्वात् तत्पुत्र अम्बरीषादिशब्दाभिधेयतां विहाय यौवनाश्वशब्दाभिधेयो बभूव इत्यर्थः । युवनाश्वस्यानन्तरापत्यं यौवनाश्विरम्बरीषः "अतइञ्" तस्यापत्यं यौवनाश्वः तस्यापत्यमित्यौत्सर्गिकोऽण् प्रत्ययः तस्य यौवनाश्वस्य सुतो हरित इति प्रसिद्धो बभूव इमे अम्बरीषयौवनाश्वहरिताः मान्धातृप्रवराः मान्धातृसन्तानभूता इत्यर्थः । एवं मान्धातृसुतस्याम्बरीषस्य वंश उक्तः ॥ १ ॥

अथपुरुकुत्ससन्तानं वक्ष्यन् तावत्तद्वृत्तान्तमाह—नर्मदेति । भ्रातृभिरुरगैर्नागैर्या नर्मदाख्या नागकन्यका पुरुकुत्साय दत्ता तया भुजगेन्द्रैर्भ्रातृभिः प्रचोदितया नर्मदया रसातलं नीतो यः पुरुकुत्सः सः विष्णुशक्तिधृत् भगवदाहितबलः अत एवावध्यानपि गन्धर्वानवधीत् हतवान्, ततो नागात् भुजगेन्द्राल्लब्धः प्राप्तो वरो येन तादृशो बभूव. वरस्वरूपं दर्शयति, सर्पादभयं स्मरतामिममिति. इमं नर्मदया रसातलनयनादिवृत्तान्तं स्मरतां जनानां सर्पाद्भयं भयाभाव इति मद्वृत्तान्तं स्मरतां सर्पाद्भयं माभूदित्येवंविधं वरं वृणीनस्तं लब्धवानित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पुरुकुत्सस्यापत्यं पौरुकुत्स्यस्त्रसद्दस्युस्तं विशिंषन् तत्पुत्रमाह—यस्त्रसद्दस्युरनरण्यस्य देहकृत् अनरण्यमुत्पादितवानित्यर्थः । तस्य अनरण्यस्य सुतो हर्यश्वस्तस्मात् हर्यश्वात् अरुणो जज्ञ इति शेषः अथ अरुणात्त्रिबन्धुरः ॥ ४ ॥

तस्य पुत्रः सत्यव्रतः स एव त्रिशङ्कुरिति विख्यातः स च गुरोर्वसिष्ठस्य शापाच्चण्डालतां गतः प्राप्तः पश्चात्कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा तपःप्रभावेन सशरीर एव स्वर्गं गतः अद्यापि दिवि नक्षत्ररूपेण दृश्यते, कथं चण्डालस्य स्वर्लोके अवस्थानम्?इत्यत्राह—पातित इति । कौशिकतेजसा स्वर्गं प्रापितस्तत्रत्यैर्देवैरवाक्शिराः पातितः पात्यमानः पुनस्तेनैव कौशिकतेजसैव बलात् स्तम्भितः स्वर्गान्तरनिर्माणपूर्वकं कौशिकतेजसा दिव्येव स्थापित इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कोः पुत्रो हरिश्चन्द्रः, तद्वृत्तान्तमाह—यन्निमित्तं यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं कारणं यस्य तद्बहुवार्षिकं युद्धं पक्षिणोः पक्षित्वं प्राप्तयोः विश्वामित्रवसिष्ठयोः बभूव विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन सर्वस्वापहारेण हरिश्चन्द्रं घातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो हरिश्चन्द्रगुरुर्वसिष्ठः विश्वामित्रं त्वमाडिर्भवेति शशाप आडिर्बकाका "शरारिराडिराति(?)श्च बकाका विसकण्ठिका" इति कोशात्. विश्वामित्रोऽपि वसिष्ठं त्वं भासो भवेति शशाप तयोश्च युद्धमभूदिति श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

हरिश्चन्द्रस्यैव चरित्रान्तरमाह—स इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । स हरिश्चन्द्रोऽनपत्यः अपुत्रः सन्नत एव विषण्णः दुःखितः आत्मा मनो यस्य स नारदस्योपदेशात् वरुणं शरणं गतः, कथं शरणं यातः? तत्राह—पुत्र इत्यादिना यजाइत्यन्तेन । वरुणं शरणमुपगम्य हे प्रभो ! मम पुत्रो जायतां तथा अनुग्रहाण ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मातामहेन मातुः पित्रा शशबिन्दुना तस्याम्बरीषस्य सुतः मान्धाता प्रवरो येषां ते तथा ॥ १ ॥

भ्रातृभिः उरगैः पुरुकुत्साय मान्धातृज्येष्ठपुत्राय दत्ता भुजगेन्द्रप्रेरितया तया नर्मदया रसातलं नीतः ॥ २ ॥

सः पुरुकुत्सः तत्र रसातले वध्याश्वान् गन्धर्वानवधीदित्यन्वयः । वधार्हाः अश्वा येषां ते तथा तन्था नागाः किमकरोदवुरिति तत्राह—सर्पादिति । इमं गन्धर्ववधलक्षणं पुरुकुत्सविक्रमं स्मरतां पुंसां सर्पादभयलक्षणं अलभत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुरुकुत्सस्यापत्यं पौरुकुत्सः यस्त्रसद्दस्युरनरण्यस्य देहकृत् पिता अनरण्यस्त्रसद्दस्युसुत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य त्रिबन्धुरस्य सुतः सत्यव्रतः त्रिशङ्कुरिति नामद्वयेन विश्रुत इत्यर्थः । गुरोर्वसिष्ठस्य शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेण ॥ ५ ॥

सशरीरः मानुषशरीरसहितः स्वर्गं गतः अद्यापि दिवि ज्योतिष दृश्यते मनुजैरिति शेषः । स्वर्गं गतः कथं मानवैर्दृश्यत इति तत्राह—पातित इति । तेन विश्वामित्रेण बलात्तपःशक्तेः ॥ ६ ॥

त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कोरपत्यं हरिश्चन्द्रो यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं यस्य तद्यन्निमित्तं पक्षिणोः सहायिनोः—"पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु" इति यादवः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति शास्त्रार्थज्ञानाद्विषण्णमना अनपत्यः स हरिश्चन्द्रो नारदोपदेशात् हे प्रभो ! मे पुत्रो जायतामिति निवेद्य वरुणं शरणं गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मान्धातुरिति सार्द्धकम् । पितामहेन प्रवृतो यौवनाश्वस्तु तत्सुत इत्येव पाठः दृश्यते चायं गौडविदेहेषु अर्थस्तु तस्याम्बरीषस्य सुतो यौवनाश्वः अयमपि मान्धातृसनामेत्यर्थः । विष्णुपुराणे तु युवनाश्व इति नाम यथा गर्भश्च युवनाश्वस्योदरेऽभवत् ततो मान्धाता ऽभवत् इति पूर्वमुक्त्वा तत्रैव गद्यान्तरेणाह, अम्बरीषमान्धातृतनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् तस्माद्धरितः यतोऽङ्गिरसाहारीत इति टीकायामर्थान्तरं आर्षेयप्रवरेण प्रवृत इति ऋषिभिः स्वगोत्रत्वेन वृत इत्यर्थः । तेन सह तस्याम्बरीषस्य सुतो हारीतः युवनाश्वेन प्रवृत इति ॥ १—३ ॥

त्रसद्दस्युरिति अयमपि मान्धातृसनामेत्यर्थः ॥ ४—७ ॥

श्रीभगवद्वैतस्य श्रीभागवत एव समञ्जसत्वं वर्णयितुं हरिश्चन्द्रस्य चरितमाह—सोऽनपत्य इत्यादिना । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं तत्र स इति युग्मकम् ॥ ८—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तमे तु हरिश्चन्द्रो मान्धात्रन्वयसम्भवः ।
वरुणं चक्षयन् पुत्रस्नेहाद्दीर्जे नृमेधतः ॥

पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः तत्सुतः अम्बरीषपुत्रो यौवनाश्वः इमे अम्बरीषयौवनाश्वहारीताः मान्धातृप्रवराः मान्धातैव प्रवरो येषां ते ॥ १ ॥

मान्धातृपुत्रस्य पुरुकुत्सस्य वंशं वदन् प्रथमं तस्य विवाहमाह—नर्मदा खलु या उरगैर्दत्ता तया स पुरुकुत्सो रसातलं नीतः । २ ॥

वध्याहान् अवधीत् इदं रसातलनयनादिकं स्मरतां जनानां सर्पादभयं स्यात् ॥ ३ ॥

देहकृत् पिता त्रसद्दस्युसुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रयः शङ्कव इति दुःखहेतवो दोषा यस्य स त्रिशङ्कुः तदुक्तं हरिवंशे "पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः" इति परिणीयमानाविप्रकन्याहरणात् क्रुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ५ ॥

तेनैव विश्वामित्रेणैव स्तम्भितो नाऽधःपपात ॥ ६ ॥

वसिष्ठोरिति विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वमपजहार याजयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठः विश्वामित्रं त्वमाडिर्भवेति शशाप सोऽपि त्वं बको भवेति शशाप तयोस्तयोर्युद्धमभूत् ॥ ७ ॥

स हरिश्चन्द्रः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मान्धातृवंशे तत्र पुरुकुत्सस्य हरिश्चन्द्रस्य चाख्यानं चाह, मन्धातुरिति सप्तमेन । योऽम्बरीषः प्रकीर्त्तितः पूर्वत्र स मान्धातुः पुत्रप्रवरः पुत्रेषु पुरुकुत्सादिषु मध्ये श्रेष्ठः स च पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रतया स्वीकृतः तत्सुतः तस्याम्बरीषस्य सुतः यौवनाश्वः तस्य यौवनाश्वस्य हारीतः पुत्रोऽभूत् इमे यौवनाश्वाम्बरीषहारीताः मान्धातृप्रवराः मान्धातृगोत्रस्य प्रवराः अवान्तरविशेषप्रवर्त्तकाः ॥ १ ॥

मन्धातुः पुत्रस्याम्बरीषस्य वंशमुक्त्वा अथ पुरुकुत्सस्य मान्धातुः पुत्रस्य वंशं वर्णयिष्यन् आदौ तद्विवाहमाह—नर्मदेति । नर्मदाख्या उरगभगिनी भ्रातृभिरुरगैः पुरुकुत्साय या दत्ता तया भुजगेन्द्रप्रयुक्तया पुरुकुत्सः रसातलं नीतः ॥ २ ॥

वध्यान् वधार्हान् अवधीत् स च पुरुकुत्सः इदमाख्यानं स्मरतां सर्पाज्ञानाविकवचनं सर्पेभ्योऽभयं भवतु इत्येवं नागात् लब्ध वरोऽभूत् ॥ ३ ॥

पौरुकुत्सः पुरुकुत्सपुत्रः त्रसद्दस्युः स च अनरण्यस्य देहकृत् पिता त्रसद्दस्योः पुत्रो ऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य निबन्धनस्य सत्यव्रतः पुत्रः सच सत्यव्रतः त्रिशङ्कुरिति विख्यातः त्रयः शङ्कव इव दुःखहेतवो दोषाः यस्यासौ त्रिशङ्कुः हरिवंशे वसिष्ठवाक्यं "पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः" इति गुरोः शापादिति "येन भार्या हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै । बालत्वात्कामाच्च मोहाच्च प्रहर्षाच्चापलेन च ॥ जहार कन्यां कामात्सः कस्यचित्पुरवासिनः" इत्येवं कृतापराधः पितात्वेनमथोवाच श्वपाकैः वर्तस्वेति गुरोः शापात् चण्डालत्वं प्राप्तः इत्यर्थः । तदनन्तरं तु सत्यव्रतः विश्वामित्रकलत्रादिरक्षां दुर्भिक्षे कृतवान् तदनन्तरं विश्वामित्रेण वरं वरयेत्युक्तः सशरीरो व्रजे स्वर्गमिति वरं वव्रे विश्वामित्रस्तं याजयित्वा सशरीरं दिवमारोपयामास देवैः सः स्वर्गात्पातितः पुनर्विश्वामित्रेण स्तम्भित इत्याह—कौशिकतेजसेत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कुपुत्रः यो निमित्तं हेतुर्यस्य तत् यन्निमित्तं वहुवार्षिकं युद्धं पक्षिणोरन्योन्यशापवशात् आडीबकरूपयोरभूत् विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रं सर्वस्वापहारेण यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठो विश्वामित्रं त्वमाडी भवेति शशाप विश्वामित्रोऽपि त्वं बको भवेति वसिष्ठं शशापेत्यन्यत्र प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

वरुणं पुत्रो मे जायतामित्येवं शरणं यातः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीदेवीसमेतश्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि— मांधाता का पुत्र श्रेष्ठ जो अंबरीष कथित हुआ उसको पितामह ने अर्थात् युवनाश्व ने गोद लेलिया

यदि वीरो महाराज ! तेनैव त्वां यजे इति ।
तथेति वरुणेनास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ॥ ९ ॥
जातः सुतो ह्यनेनाङ्ग ! मां यजस्वेति सोऽब्रवीत् ।
यदा पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति ॥ १० ॥
निर्दशे च स आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ।
दन्ताः पशोर्यज्जायेरन्नथ मेध्यो भवेदिति ॥ ११ ॥
जाता दन्ता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् ।
यदा पतन्त्यस्य दन्ता अथ मेध्यो भवेदिति ॥ १२ ॥
पशोर्निपतिता दन्ता यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ।
यदा पशोः पुनर्दन्ता जायन्तेऽथ पशुः शुचिः ॥ १३ ॥
पुनर्जातो यजस्वेति स प्रत्याहाऽथ सोऽब्रवीत् ।
सान्नाहिको यदा राजन् ! राजन्योऽथ पशुः शुचिः ॥ १४ ॥
इति पुत्रानुरागेण स्नेहयन्त्रितचेतसा ।
कालं वञ्चयता तन्तमुक्तो देवस्तमैक्षत ॥ १५ ॥
रोहितस्तदभिज्ञाय पितुः कर्म चिकीर्षितम् ।
प्राणप्रेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

भाषा टीका

और उस अंबरीष का पुत्र यौवनाश्व हुआ ॥ तिनका पुत्र हारीत भया ये तीनों मांधाता के गोत्र में श्रेष्ठ हुए ॥ १ ॥

नर्मदा को उसके भाई लोग सर्पों ने पुरुकुत्स को दीनी, तब वह इनको भुजगेन्द्रकी प्रेरणा से रसातल को लेगई ॥ २ ॥

विष्णु शक्ति को धारण करने वाला पुरुकुत्स भी वहां पर वधके योग्य गंधर्वों को मारते हुए, तब नागलोगों ने उनको वर दिया, कि—जो तुमारे इस नर्मदा के द्वारा आगमन [आगमन] आदि को स्मरण करेगा उसको सर्पों से भय नहीं होगा ॥ ३ ॥

उन् पुरुकुत्स के पुत्र त्रसद्दस्यु हुए तिनके पुत्र अनरण्य हुए तिनके हर्यश्व तिनसे निबन्धन हुए ॥ ४ ॥

निबन्धन के सत्यव्रत हुए जिनका त्रिशंकु ऐसा नाम विख्यात हुआ । जो गुरु वशिष्ठजी के शाप से चंडालपने को प्राप्त हुआ परंच विश्वामित्र के तेज से शरीर सहित स्वर्ग को गया जो अब तक भी आकाश में देख पड़ता है स्वर्ग में जाने पर देवों ने बलात्कार (बरजोरी) से वहां ही वैसा ही स्तंभित कर दिया ॥ ५—६ ॥

त्रिशंकुका पुत्र हरिश्चन्द्र हुआ जिसके निमित्त विश्वामित्र और वशिष्ठ का पक्षि रूप से बहुत वर्षों तक युद्ध हुआ ॥ ७ ॥

वह संतान के विना दुःखित होकर नारदजी के उपदेश से वरुण देवता के शरण गया और बोला, कि हे प्रभो ! मेरे पुत्र उत्पन्न होवे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदि वीरः पुत्रो मे जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यजामीति भाषया तथेत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य रोहितो नाम पुत्रो जातः ॥ ९ ॥

जाते पुत्रे स वरुणो जातः सुतो मामनेन यजस्वेत्यब्रवीत् यदा पशुर्निर्दशो निर्गतदशदिवसः स्यादित्यत्र स राजाऽब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ १०—१३ ॥

राजन् हे वरुण ! राजन्यः पशुर्यदा सान्नाहिकः कवचसम्पन्नार्हः सङ्ग्रामसमर्थः अथ तदा शुचिः ॥ १४ ॥

इत्येवं तं तं कालं वञ्चयता राज्ञोक्तः प्रार्थितो देवो वरुणः तं तं कालं प्रत्यैक्षतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

चिकीर्षितमात्मना पशुना वरुणयजनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे महाराज वरुण ! यदि वीरः मम पुत्रो जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यक्ष्ये यजामीति याचाबन्धनेन शरणं गतः ततस्तथैवास्त्वित्युक्तवता वरुणेन निमित्तनान्येन हेतुनास्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातः स च रोहित इति प्रसिद्धः ॥ ९ ॥

ततो वरुणस्तव पुत्रस्तु जातस्तेन पुत्रेण पुरुषपशुना मां यजस्वेत्यब्रवीत् एवमुक्तवन्तं वरुणं हरिश्चन्द्र आह—यदा पशुर्निर्दशः निर्गतदशादिनस्तदा मेध्यो भवेद् यागयोग्यो भवेदिति ॥ १० ॥

ततो वरुणस्तथैवास्त्वित्युक्त्वा निर्दशे दशाहादस्तु व्यतीतेष्वागत्य यजस्वेत्याह—ततो हरिश्चन्द्रोऽस्य पुरुषस्य पशोर्दन्ता यदि जायेरन् तदा मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

ततो वरुणस्तथैवास्त्वित्युक्त्वा जातेषु दन्तेषु पुनरेत्य दन्ता अस्य जाताः यजस्वेत्युवाच, ततः स हरिश्चन्द्रो यदास्य पुरुषपशोर्दन्ताः पतन्ति तदाऽयं मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १२ ॥

ततस्तथेत्युक्त्वा वरुणः पतितदन्तं कुमारमवलोक्याऽस्य दन्तास्तु पतिताः मां यजस्वेत्याह—अथ हरिश्चन्द्रः पुनः पशोर्यदा दन्ता जायेरन् तदा पशुः शुचिर्मेध्यो भवेदित्याह ॥ १३ ॥

ततः पुनर्जातदन्तमवलोक्यास्य दन्तास्तु जाता यजस्वेत्याह वरुणः—ततः स हरिश्चन्द्रो हे राजन् वरुण ! अयं राजन्यः अत एव पुरुषपशुर्यदा सान्नाहिकः सन्नाहयोग्यः आयुधग्रहणयोग्यः युद्धयोग्य इति यावत् तदा शुचिर्मेध्यो भवेदिति ॥ १४ ॥

इति इत्थं पुत्रे अनुरागो यस्य पुत्रे यः स्नेहस्तेन यन्त्रितं वशीकृतं चेतो यस्यात एव तं तं निर्दशादिरूपं कालं वञ्चयता हरिश्चन्द्रेणोक्तो देवो वरुणस्तदस्य सन्नाहयोग्यत्वमैक्षत प्रत्यवेक्ष्यमाणो बभूव ॥ १५ ॥

एवं स्थिते तदा रोहितः पितुस्तच्चिकीर्षितमात्मपशुना वरुणयजनमभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुर्जिजीविषुर्धनुः पाणौ यस्य तथाभूतोऽरण्यं जगाम ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विवृणोति—यदीति । हे महाराज ! यदि वीरः पुत्रो जायेत तर्हि तेन पुत्रेण त्वां यजे पुरुषपशुना त्वां यक्ष्ये इति हरिश्चन्द्रेणोक्ते वरुणेनापि तथास्त्वित्युक्ते नाम्ना रोहितः पुत्रो जात इत्यन्वयः । "अथैनमुवाच वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतां तेन त्वां यजा इति तथेति स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वायजा इति तथेति तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितोनामा" इति ब्राह्मणं च इममेवार्थमनुवदति ॥ ९ ॥

अथ वरुण आगत्य हरिश्चन्द्रमवादीदित्याह—जात इति । अङ्ग ! ते सुतो जातोऽनेन पुत्रेण मां यजस्वेति । स हरिश्चन्द्रो वक्ष्यमाणमब्रवीदिति "तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व माऽनेनेति स होवाच यदा वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दशोन्वस्त्वथ त्वा यजा इति ॥ १० ॥

तथेति इति निर्दशः दशाहातिक्रान्तः निर्दशे जाते "स ह निर्दश आस तं होवाच निर्दशोन्वभूद्यजस्व माऽनेनेतीति यदा पशोर्दन्ता जायेरन् अथ तदा पशुः शुचिः स्यादनन्तरं त्वां यक्ष्य इत्यब्रवीत् हरिश्चन्द्रः स होवाचः यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते अथ स मेध्यो भवति दन्तास्त्वस्य जायन्तामथ त्वायजा इति तथेति' इति स वरुण प्रत्याह हरिश्चन्द्रं अस्य दन्ता जाता अथ मां यजस्वेति तस्य ह दन्ता जज्ञिरे तं होवाचाज्ञत वा अस्य दन्ता यजस्व माऽनेनेति अज्ञत अजायन्त यद्यपि पुत्रस्य दन्ताः पतन्त्यथ स शुद्धोभवेदित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ १२॥

"स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्ते अथ स मेध्यो भवति दन्तान्वस्य पद्यन्तामथ त्वा निपतिताः अथ मां यजस्वेति वरुण आह तं होवाचापत्स्यत वा अस्य दन्ता यजस्वेति माऽनेनेतीति यदा पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते अनन्तरं पशुः शुद्धः स्यादिति स हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत्स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः॥१३॥

पुनर्जायन्ते अथ स मेध्यो भवति दन्तान्वस्य पुनर्जायन्तामथ त्वा यजा इति तथेति तस्य दन्ताः पुनर्जज्ञिरे इति अस्य दन्ताः पुनर्जाताः अथ मां यजस्वेति स वरुणो हरिश्चन्द्रमेत्याह तं होवाचाज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता यजस्व माऽनेनेति" । यदा राजन्यः क्षत्रियः सान्नाहुकः सन्नाहयोग्यः शस्त्रास्त्रग्रहणयोग्यः कवचवान्वाथ राजपशुः शुचिरिति स हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

स होवाच यदा वै क्षत्रियः सान्नाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति, सन्नाहं तु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा इति तथेति सह सन्नाहं प्राप तं होवाच सन्नाहं तु प्राप्तो यजस्व माऽनेनेति" इति. ननु, हरिश्चन्द्रः किमर्थं कालमक्षिपदिति तत्राह—इतीति । स्नेहपाशबद्धचेतसा दशाहादिलक्षणं तं तं कालं वञ्चयता हरिश्चन्द्रेणोक्तो वरुणो देवः तमैक्षत प्रत्याह—चेत्यन्वयः । तथात्म यागकालमैक्षतेति वा ॥ १५ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयामास ततायं वै मह्यं त्वामददादहन्त त्वयाहमिमं यजा इति स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्यमुपातस्थौ स संवत्सरमरण्ये चचार इति ब्राह्मणप्रसिद्धं पितुश्चिकीर्षितं वरुणमुद्दिश्यात्मयजनं कर्तुमिष्टं तत्कर्माभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुरात्मजीवनेच्छुः रोहितो धनुरादाय वनं प्राप ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथेति वरं ददता वरुणेन हेतुना ॥ ९ ॥

ततश्च स वरुणः जात इत्यादि अब्रवीत् ततश्च राजा पुत्रस्नेहात्तं वञ्चयन् यदेत्यादि अब्रवीत् निर्दशः निर्गतदशदिवसः स्यात् ॥ १०—१३ ॥

राजन् ! हे वरुण ! राजन्यः पशुः सान्नाहिकः कवचबन्धार्हः स्यात्तदा शुचिः ॥ १४ ॥

तं तं कालं वञ्चयता उक्तः प्रार्थितो वरुणस्तं ते कालं प्रत्यैक्षतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १७ ॥

पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् ।
रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥ १७ ॥
भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिषेवणैः ।
रोहितायादिशच्छक्रः सोऽप्यरण्ये वसत्समाम् ॥ १८ ॥
एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे तथा ।
अभ्येत्याभ्येत्य स्थविरो विप्रोभूत्वाऽऽह वृत्रहा ॥ १९ ॥
षष्ठं सम्वत्सरं तत्र चरित्वा रोहितः पुरीम् ।
उपव्रजन्नजीगर्तादक्रीणान्मध्यमं सुतम् ॥ २० ॥
शुनःशेपं पशुं पित्रे प्रदाय समवन्दत ।
ततः पुरुषमेधेन हरिश्चन्द्रो महायशाः ॥ २१ ॥
मुक्तोदरोऽयजद्देवान् वरुणादीन्महत्कथः ।
विश्वामित्रोऽभवत्तस्मिन् होता चाध्वर्युरात्मवान् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे महाराज । यदि वीरः पुत्रः स्यात् तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे इति हरिश्चन्द्रेणोक्ते तथेति वरुण आह, तदनन्तरमस्य हरिश्चन्द्रस्य रोहितः पुत्रो जातः ॥ ९ ॥

अङ्ग हे हरिश्चन्द्र ! पुत्रो जातः अनेन मां यजस्वेति स वरुणो ऽब्रवीत् यदा पशुः निर्दशो निर्गतदशदिवसः स्यादथ तदा मेध्यो भवेदिति हरिश्चन्द्रो ऽब्रवीत् ॥ १०–१३ ॥

हे राजन् वरुण ! सान्नाहिकः कवचसम्बन्धार्हः ॥ १४ ॥

तं तं कालं वञ्चयता स हरिश्चन्द्रेणोक्तो देवस्तं कालं प्रत्यैक्षत ॥ १५ ॥

रोहितः पितुश्चिकीर्षितं तत्कर्म पुत्रेण पशुना वरुणयजनरूपम् अभिज्ञाय अरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे महाराज ! यदि मेरे वीर पुत्र उत्पन्न होवे तौ मैं तुमारा उससे यजन करूं । तब वरुण ने भी कहा कि तथाऽस्तु तब इसके रोहित नाम वाला पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ ९ ॥

तब वरुण देवता बोला, कि—हे हरिश्चन्द्र ! पुत्र तौ उत्पन्न हुआ अब इससे मेरा यजन कर, तब हरिश्चन्द्र बोला, कि–जब पशु [पुत्र] निर्दश होजावै अर्थात् दश दिवस के ऊपर होजावै तब यजनके योग्य पवित्र होगा ॥ १० ॥

दश दिन होने पर देव आकार बोला, कि–अब यजन करो तब हरिश्चन्द्र बोला, कि—जब इस पशु के दंत उत्पन्न होजांयगे तब पवित्र होगा ॥ ११ ॥

दंत आमने पर देव आकार बोला, कि–दंत आमग से अब यजन कर, हरिश्चन्द्र बोला, कि–जब इसके दंत गिर जावैं तब पवित्र होवै ॥ १२ ॥

दंत गिरने पर देव बोला, कि—दांतों का पतन हुआ अब यजन कर, तब हरिश्चन्द्र बोला, कि–जब पशु के फिर दंत आवैं तब पशु शुद्ध होवै ॥ १३ ॥

फिर दंत जामने पर देव बोला, कि—दंत फिर जाम गये अब यजन कर तब फिर हरिश्चन्द्र बोला, कि–हे वरुण जब यह कवच पहिर ने के योग्य होजावैगा तब पशु शुद्ध होजावैगा ॥ १४ ॥

इस प्रकार स्नेह से बंधा हुआ चित्त जिसका ऐसा राजा हरिश्चन्द्र अपने पुत्रके अनुराग से तिस २ काल को बचाता जाता रहा और वरुणदेव भी उस २ काल की प्रतीक्षा करते रहे ॥ १५ ॥

रोहित ने अपने पिता के उस चिकीर्षित अभिप्राय को जानकर कि मैं घर रहूंगा तौ कभी न कभी वरुण की बलि में जाऊंगा इस प्रकार विचारकर अपने प्राण बचाने की इच्छा से धनुष हाथ में लेकर वन की शरण लीनी ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततश्च कुपितेन वरुणेन ग्रस्तमत एव जातं महदुदरं यस्य तं पितरं श्रुत्वा ॥ १७ ॥

समां वर्षम् ॥ १८ ॥

द्वितीये च वर्षे वृत्रहा अभ्येत्याभ्येत्य तथैव तं प्रतिषेधन् किञ्चित्किञ्चिदाह ॥ १९—२१ ॥

जमदग्निरभूद्ब्रह्मा वसिष्ठोऽयास्यसामगः ।
तस्मै तुष्टो ददाविन्द्रः शातकौम्भमयं रथम् ॥ २३ ॥
शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्ष्यते ।
सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च भूपतेः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य सः महत्सु कथा यस्य सः आत्मवान् जमदग्निरध्वर्युरभूत् ॥ २२ ॥

अयास्यो मुनिः सामग उद्गाता अभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

उपरिष्टाद्विश्वामित्रसुताख्यानप्रसङ्गेन ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कुपितेन वरुणेन ग्रस्तं ग्रामस्वरूपमेवाह—जातमहोदरमिति । क्रुद्धेन वरुणेनोत्पादितमहोदरमित्यर्थः । एवम्भूतं पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा रोहितः ग्रामं प्रत्यागन्तुमुद्यतः तमिन्द्रः प्रत्यपद्य मागा इत्युक्तवान् ॥ १७ ॥

एवमुक्तो शक्रः पुण्यानां तीर्थानां क्षेत्राणां च निषेवणैः भूमेः पर्यटनं रोहितायादिशत् ग्राममागाः किन्तु भूमण्डलपर्यटनेनोपायेनानृतदोषजं पितुर्महोदरं निवर्तयेत्याहेत्यर्थः । सोऽपि रोहितः अरण्ये यथोक्तं तथैवारण्ये पुण्यतीर्थक्षेत्रेषु कतिचित्संवत्सरान् अचरत् ॥ १८ ॥

एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे चेत्यर्थं प्रतिवर्षं वृत्रहा इन्द्रः स्थविरो वृद्धो विप्रो भूत्वा अभ्येत्याभ्येत्य प्रत्येषत ग्रामं मागाः किन्तु भूमण्डलं पर्यटेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

ततो रोहितः षष्ठं संवत्सरं चरित्वा पुरीमुपगच्छन् अजीगर्तादाङ्गिरसवंशजात्सकाशात् मध्यमसुतं शुनःशेपमक्रीणात् ॥ २० ॥

तञ्च पित्रे हरिश्चन्द्राय प्रदाय स्वप्रतिनिधितया यागार्थं दत्वा नमस्कृत्य ग्रामं गत्वा सुखं स्थितो बभूवेत्यर्थः । ततो महायशाः महात्मा हरिश्चन्द्रः पुरुषमेधेन क्रतुना ॥ २१ ॥

वरुणादीन् देवानयजत् मुक्तोदरः मुक्तमुपगतमुदरं महोदरं यस्य तथाभूतश्च बभूवेत्यर्थः । तत्र पुरुषमेधे विश्वामित्रो होता बभूव भृगुवंशज आत्मवान् ॥ २२ ॥

जमदग्निरध्वर्युरभवत् वसिष्ठो ब्रह्मा बभूव अगस्त्यो मुनिः सामगः उद्गाता बभूव एवं महर्षिभिः कारितेन पुरुषमेधेनाऽऽराधित इन्द्रस्तुष्टस्तस्मै हरिश्चन्द्राय शातकुम्भमयं स्वर्णमयं रथमदात्, कथं शुनःशेपः पित्रा प्रत्यर्पितोऽपमृत्युमुक्तोऽभवत् ? कथमनन्तरं विश्वामित्रस्य तत्सुतत्वं प्राप्तः शुनःशेपः ? इत्यपेक्षायामाह—शुनःशेपस्येति । उपरिष्टात् षोडशेऽध्याये शुनःशेपस्य माहात्म्यं स्वपाशारत्नगाञ्च विश्वामित्रसकाशात्तेन संस्तुतानां वरुणादीनां देवतानामनुग्रहाद्वयमुक्तिरित्यादिकं सर्वं वक्ष्यते इत्यर्थः । ततः सभार्यस्य भूपतेः हरिश्चन्द्रस्य सत्यमनृतमथ सारो बलं यस्यां तां धृतिं दृष्ट्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदनन्तरं पितरं वरुणग्रस्तमिन्द्रारण्य प्रदाय समवन्द्रतेस्य तेन प्रार्थनाय ऐक्ष्वाकं वरुणोऽजग्राह तस्योदरं जज्ञे इत्यादिग्रामपार्श्वतोऽयोग्यतामध्यते पथाव आजगाम प्रशंसायां रूपकालस्य विधानात् प्रशस्तपुरुषरूपः विप्र इति यावत् इन्द्रो वृद्धविप्रो भूत्वा तं रोहितमेत्य पर्युवाच अपराधजेन इति सुत्राशिषवचनं कृतवानगन्तव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र युक्तिमाह—भो रोहित ! नानाश्रान्ताय पुण्यतीर्थक्षेत्रनिषेवणेन नानाविधेन श्रान्तस्य जनस्य श्रीरैहिकामुष्मिकफलदानीति नृपश्रुतः अनुक्तकारिगुणांश्चिच्चरणमृणवन् कृतप्राविहृत् चर्मकारो वा जनः पापः इति शुश्रुमः नहि स्वचरणाख्य पदाक्रान्तश्चारादिभवस्थापितिति नाकुत्रापि चरतः पुंसः इन्द्रः एव सखा भवतीत्यतः चरैव त्वं अटनं कुरुष्वेत्थं कश्चिच्छ्रममापन्नश्चरन्नश्नुते इति नृपश्रुतोऽनुक्तकारी धर्मकृच्च प्रकीर्तित इति इन्द्रेणोपदिष्टो रोहितः किं चकारेति तत्राह सोऽपीति समा वत्सरान् ॥ १८ ॥

एवं कतिवत्सरान् अरण्ये चचारेति तत्राह—एवमिति । द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचारेति आत्मनोऽग्रगां चाटिमवधें मानं पुष्पिण्यौ जङ्घे चरतः पुष्पिणी गर्भिणी जङ्घयोश्चारिणी अटति नैकत्रास्ते यथाभूष्णुर्भूष्णुः पुरुषः आत्मा सततं पर्यटनफलग्राहिः फलभुक्तानि यथा किन्तन्फलमाप्नोतीति तत्राह शेरत इति । प्रपथे महामार्गे तीर्थयात्राश्रमेण हता अस्य पुंसः सर्वे पाप्मानः शेरे शीर्णा भवन्तीति अतस्त्वमपि चरन् फलं लभस्वेत्यर्थः । चरैवेत्युक्तार्थं आसीनस्य निरुद्योगस्य भगो भाग्यमप्याप्तं आसीनं भवति समृद्धं न भवति तिष्ठतः उत्थानं कुर्वतो भग ऊर्ध्वस्तिष्ठति उत्थानं करोति पुरुषच्छायेव निपद्यमानस्य निकृष्टं गच्छतो भगः शेते निद्रां करोति निकृष्टो भवतीत्यर्थः । चरतः पुण्येन यथा स्वचरणाख्य पुंस भगश्चरति चरति प्राप्नोति तमिति शेषः "भगो योन्यां भगो यत्न यशोवीर्यार्कभूतिषु" इति कलिः शयान इत्यादिना कारणगुणाः कार्यपरो योजनीयः तथाहि कलौ जातः शयानः तामसत्वेन शुभप्रवृत्तिशून्यो भवति द्वापरे जातः संजिहानः संशयानः इदं वा नवा वेति तत्वं न निश्चिनोतीति सन्धिप्रभुओ द्वापरौ

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्वापरौ युगसंज्ञाविति त्रेतायां जात उत्थितः धर्मार्थकामलक्षणकार्योद्योगी भवति, कृतयुगे जातः कृतंविहितं चरन् सम्पद्यते ज्ञानसम्पन्नो भवतीत्यनन्तरं चरको भवेत्यर्थः । "युगेक्ष-पातेपर्याप्ते कृतं कृषि हितेऽर्थवत्"इति भूमौ चरन् पर्यटन् मधु-सुखं विन्दति वै अशनक्लेशोपि नास्तीत्याह—स्वादिष्टमुदुम्बरं फलविशेषं चरन् भक्षयन् भूमिपर्यटनं कुर्वतः इत्थं मानमाह-चरन्निति । अथवा मननभाष्यां स्वादु पुनःपुनः सेवाबुद्धिजनकम् उदुम्बरम् अत्युत्तमं वरं वरणीयं सर्वगुणाभिरामं हरिचरणं शरणं गच्छन् मरवेति वा नित्यमटन्कोऽस्तीति तत्राह-सूर्यस्येति अम्बरमविरतमटन् न तन्द्रयते आलस्यं न करोति तस्य सूर्यस्य श्रेमणां अस्वाद्वनगमनशिक्षां पश्य । तस्माच्चैवमरण्ये चरतः जीवनक्षेमस्स्यादिति वृत्रहा रोहितम् भणितवानित्यन्वयः ॥ १९ ॥

एवं शिक्षितस्तत्रारण्ये षष्ठं संवत्सरं चरित्वा पुरीमुपगच्छन् रोहितोऽजीगर्तान्मध्यमं सुतं शुनःशेपमक्रीणात् गवां शतं दत्वा स्वीकृतवान् ॥ २० ॥

स्वीकृत्य शुनःशेपाख्यं पशुं हरिश्चन्द्राय पित्रे प्रदाय पितरं समवन्दतेत्यन्वयः षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनयापरीतमरण्यमुपेयाय तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः शुनः पुच्छः शुनः शेपः शुनो लांगूल इति तं होवाच ऋषेऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच नन्विममिति नो एवेममिति कनिष्ठं माता तौह मध्यमे सम्पादयाञ्चक्रतुः शुनःशेपे तस्य शतं दत्वा स तमादाय सोऽरण्याद्ग्राममेयाय स पितरमेत्योवाच तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति तथेति भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाचेति ततः पुरुषपशुप्राप्त्यनन्तरं महायशा हरिश्चन्द्रः पुरुषमेधेन पुरुषपशुहिंसालक्षणयज्ञेन ॥२१॥

वरुणादीन् यजंस्ततः स राजा मुक्तोदरो जलोदररोगरहितोऽभवदित्यन्वयः ।. तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालभे इति सोभिषेचनीय इति तादर्थ्ये सप्तमी वरुणमुद्दिश्येति आलभे आलम्भनम् उपक्रान्तवान् तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्माऽयास्य उद्गातेति ब्राह्मणार्थत्वेनास्मिन् यज्ञे होत्रादीनाह विश्वामित्र इति ॥ २२ ॥

* अयास्य एव सामगः अयास्यसामगः साम गायतीति सामग उद्गातेत्यर्थः । आत्मा परमात्माऽस्यास्तीति आत्मवान् तस्मै शुनःशेपाय ॥ २३ ॥

उपरिष्टाच्चतुर्दशेऽध्याये भूपतेर्भार्यया सहितस्य सत्यसारं सज्जनहितकरं वाक्यं धृतिं लौकिकमार्गादचलनं दृष्ट्वा ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तावदस्य वात्यन्तवैदिककर्मपरत्वं चेत् कथं चित्तसत्त्वकैवल्यमेव स्यात. ननु, भगवत्सम्बन्ध इत्याह—सत्यसारमित्यादि २४—२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समां वर्षम् ॥ १८ ॥

एवं द्वितीयेपि वर्षे पुनः कृपयैवागतः तं वृत्रहा पुनः प्रत्यषेधत् तथैवाह ॥ १९ ॥ २१ ॥

महत्सु कथा यस्य सः ॥ २२ ॥

अयास्यो मुनिः सामग उद्गाताऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

उपरिष्टात् विश्वामित्रसुताख्यानप्रसङ्गे ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुपितेन वरुणेन ग्रस्तमत एव जातं महदुदरं यस्य तथाभूतं पितरं श्रुत्वा ग्राममेयाय गन्तुमुद्यतः तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥ १७ ॥

प्रतिषेधप्रकारमाह-भूमेरिति । समां संवत्सरम ॥ १८ ॥

एवं द्वितीयादिषु संवत्सरेषु वृत्रहा आह ॥ १९-२१ ॥

वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य महत्सु कथा यस्य स तथा ॥२२—२३॥

उपरिष्टादग्रे दक्षिणाच्छलेनाऽपहृतसर्वस्वस्यापि सत्यसारां धृतिं वीक्ष्य ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

रोहित ने बन में सुना कि-हमारे पिता को वरुण ने कोपकर ग्रस लिया इसी से उदर की वृद्धि होगई है ऐसा सुन कर रोहित ग्राम को आने लगा तब इन्द्र ने आकर उसको रोक दिया ॥ १७ ॥

और इन्द्र ने रोहित से कहा, कि—तीर्थ और क्षेत्रों की सेवा करते हुए भूमि के पर्यटन करने से बड़ा पुण्य है इतना सुनकर फिर रोहित एक वर्ष बन में रह गया, द्वितीय वर्ष लगने पर जब ग्राम में जाने की त्यारी करी तब फिर इन्द्रने आकर समुझाया ॥ १८ ॥

इसी प्रकार तीसरे चौथे पांचमें वर्ष में वृद्ध ब्राह्मण का रूप लेकर वर्ष पूरे होने पर आय आय कर इन्द्र निषेध कर जाता रहा ॥ १९ ॥

इस प्रकार रोहित छः(६) संवत्सर तक बन में विचर कर घर को आते समय में अजीगर्त से मध्यम (बीच का) पुत्र को मोल लिया ॥ २० ॥

उस पुत्र का नाम शुनःशेप रहा उसी को बलिका पशु बना कर पिता के भेटकर दंडवत करी, तब महायशा वाले हरिश्चन्द्र ने पुरुषमेध याग से वरुणादि देवों का यजन किया और व्याधि से छूटा उस यज्ञ में बडी जिनकी कथा ऐसे विश्वामित्र जी होता अर्थात् (हवन करने वाले) हुए ॥ २१-२२ ॥

(१) मुनिः ।

विश्वामित्रो भृशं प्रीतो ददावविहताङ्गतिम् ।
मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसापोऽनिलेन तत् ॥ २५ ॥
खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि ।
तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥
हित्वा तां स्वेन भावेन निर्वाणसुखसंविदा ।
अनिर्देश्याऽप्रतर्क्येण तस्थौ विध्वस्तबन्धनः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां नवमस्कन्धे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

और बड़े मनस्वी जमदग्नि अध्वर्यु होते भये, वसिष्ठजी ब्रह्मा हुए, और अयास्य ऋषि सामगान वाले अर्थात् उद्गाता हुए, उस समय इन्द्र बड़े प्रसन्न हुए और प्रसन्न होकर उनको सुवर्ण मय रथ देते हुए ॥ २३ ॥

शुनःशेप का माहात्म्य आगे कहेंगे । सत्यसार वाले भार्या सहित राजा हरिश्चन्द्र के धीरताको देखकर ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अविहताङ्गतिं ज्ञानम् तामेव गतिमाह—सार्द्धाभ्याम् । मनः पृथिव्यां धारयन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहंस्तां च हित्वा मुक्तो मुक्तबन्धनस्तस्थावित्यन्वयः । मनोमूलो हि संसारः मनश्चान्नमयम् "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः" इति श्रुतेः । मनोऽन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां मनो धारयन्नेकीकुर्वंस्तां पृथिवीमद्भिरेकीकुर्वन्नपस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥

तच्च खे आकाशे तच्च भूतादावहङ्कारे तच्च भूतादिमहङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वे तस्मिन्विषयाकारं ध्यावत्यं ज्ञानकलां ज्ञानांशमात्मत्वेन ध्यात्वा तया ध्यानवृत्तिरूपयाऽऽत्मावरकमज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥

निर्वाणसुखसंविदा तां च हित्वा मुक्तबन्धः सन्ननिर्देश्येनाऽप्रतर्क्येण स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विश्वामित्रो नितरां प्रीतस्तस्मै अविहतां गतिं सावधानां गतिमात्मज्ञानरूपां ददौ स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगमुपदिश्य तन्निष्ठमचीकरदित्यर्थः । अत्र सभार्यस्य सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वेत्यनेन ब्रह्मसुतारम्भनप्रवृत्तहरिश्चन्द्रविषयककोपेन तद्यज्ञे आर्त्विज्यं प्राप्य दक्षिणाच्छलेन सर्वस्वमपहृत्य पीड्यमानस्यापि तस्य सत्यानुवर्तित्वं दृष्ट्वा प्रीत इतीतिहासार्थोऽभिप्रेतः । अविहतां गतिमेवाह--मन इति, सार्द्धाभ्याम् । हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रोपदिष्टज्ञानयोगनिष्ठाप्रभावेन मन आदीन् पूर्वपूर्वानुत्तरोत्तरेषु पृथिव्यादिषु धारयन् ध्यायन् तया ज्ञानकलया अज्ञानं विनिर्दहन् निःशेषं दहन् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तां ज्ञानकलां हित्वा निर्वाणसुखसंविदा अनिर्देश्याप्रतर्क्येण स्वेन भावेन ध्वस्तबन्धनस्तस्थावित्यन्वयः । मनःपृथिव्यामित्यादेरयमर्थः । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इति प्रकारेण मनसोऽन्नशब्दवाच्यपृथिव्याप्यायितत्वेन तद्व्यापारत्वमत्वान्मनोव्यापारः पृथिव्यायत्त इति मनोनियमनार्थं पृथिव्यां तत्संश्लिष्टमनुसन्दधे अथाप्ययक्रमानुसन्धानमाह तामिति । तां पृथिवीमद्भिः सह संश्लिष्टामापस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन वायुना तच्च खे आकाशे संश्लिष्टं तच्च खं भूतादौ तामसाहङ्कारे तमहङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वस्यात्मनि तद्व्यापके प्रधाने कार्यं हि कारणव्याप्यं महत्तत्त्वद्वारा तत्कारणे लयमनुसन्दधानं इत्यर्थः । तस्मिन् प्रधाने स्थितां ज्ञानकलां ज्ञानशब्दवाच्यस्य जीवस्य कलां स्थितां ध्यात्वा उपासनात्मकविद्याविशिष्टं प्रत्यगात्मानमनुसन्धायेत्यर्थः । तया विद्यया अज्ञानं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानरूपं विनिर्दहन् अपनयन् तां हित्वा उपासनरूपकलां हित्वा स्मृतिसन्ततिरूपोपासनविशिष्टत्वेपरस्य स्वाभाविकत्वाभावादुपायभूतकलाविशिष्टत्वं न स्वरूपान्तर्भूतमिति मत्वेत्यर्थः । ध्वस्तं पुण्यपापात्मकं बन्धनं यस्मात्तथाभूतः निर्वाणसुखसंविदा निर्दुःखसुखरूपज्ञानाश्रयेणानिर्देश्येन इदमित्थमिति निर्देष्टुमशक्येनाप्रतर्क्येण देवोयं मनुष्योयमिति तर्कितुमशक्येनानेन स्वरूपेण प्राकृतनामरूपाऽप्रा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मानसहृदयस्थमुक्तम् स्वेन भावेन मावशब्दस्तद्वारपरः अपहतपाप्म-त्वादिस्वभावविशिष्टेन स्वरूपेणेत्यर्थः । तस्थौ मुक्तो बभूव ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविहतां अप्रतिषिद्धां गतिं ज्ञानलक्षणां विद्यां भार्यायाः पत-ङ्गमप्यर्पयतीति प्रकाशनाय सभार्यस्येत्युक्तम् उपासनाकाले मन आदितत्त्वाना जडानां स्वस्वकारणे विलयस्तदभिमानिदेवतानां भिन्नानां भिन्नेषु प्रवेशलक्षणो विलयः स्वरूपाणां स्वस्वरूपस्वे-कीभावलक्षणश्चिन्तनीय इत्यतस्तं प्रकारमाह—मनः पृथिव्यामिति "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" इति श्रुतेः अन्नं पृथिवीत्यतः पार्थिवस्मनः पृथिव्यां विलीयतेति चननं मनो धारयत्तां पृथिवीमद्भिरप्सु अस्मत्तेजसा संहियते तत्तेजोऽनिलेन ग्रस्यते तं वायुं खे आकाशे वनिं तच्च खं शब्दादावहङ्कारे तमहङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वे तदभिमानिनं तदभिमानिन्यात्मनि चतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रविष्टम् ॥ २५ ॥

तस्मिन्महत्तत्त्वे ज्ञानकलां बुद्धितत्त्वं जायते तदभिमानिनी सरस्वती तत्सायुज्येन ध्यायेत इति ध्यात्वा तया बुद्धिकलया ज्ञानस्वरूपचैतन्यं निर्दहन् ॥ २६ ॥

तामपि बुद्धिमस्वरूपभूतां हित्वा विध्वस्तं बन्धनं येन स तथा हरिश्चन्द्रः स्वभावेन स्वमहिम्ना निर्वाणं शरीररहिते सुख-संविदो यस्य स तथा तेन सच्चिदानन्देन अनिर्देश्यं चाप्रतर्क्यं च तत्तथा तेन ब्रह्मणा सह तस्थौ "सहब्रह्मणा विपश्चितेति" इति श्रुतिः "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" इति च श्रुतेः । शब्दादौ शब्दकारणे महति आत्मनि हरौ ज्ञानकलां ज्ञानलक्षणा कामधेनुं ज्ञानपूर्णं इति ध्यात्वा तया तथा ध्यातया अज्ञान तमि-स्रसंसारं भस्मीकुर्वन् तां संसृतिं हित्वा परित्यज्य निर्वाण सुखसंविदा अशरीरानन्दज्ञानलक्षणेन साक्षीणानिर्देश्याप्रतर्क्येण स्वेन स्वभावेन स्वरूपभूतैश्वर्येण तस्थाविति वा ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गतिं ज्ञानम् ॥ २५ ॥

गतिमेवाह—मन इति । "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः" इति श्रुतेः । मनसो ऽन्नवर्तित्वादन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां धारयन् तां पृथिवीम् अद्भिरप्सु धारयन् ता अपस्तेजसा तेजसि तत्तेजः अनिलेन अनिले तं वायुं खे तच्च खं भूतादावहङ्कारे तं चाहङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वे तस्मिंस्तत्र महान्तं ज्ञानकलायां विद्यायां ध्यात्वा तयैव विद्यया अज्ञानमविद्यां विनिर्दहन् तां विद्यां च हित्वा स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ कीदृशेन निर्वाणसुखस्य स्वरूपेण तेन ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अविहतां गतिमात्मविद्यां ददौ तया स मुक्तोऽभूदित्याह—मन इति सार्द्धाभ्याम् । "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः" इति श्रुतेः । पृथिवी-विकारभूतान्नभोजने मनोऽतिचपलं भवति अतः मनसोऽन्नमयत्वं तच्चापल्यविघातार्थं पृथिव्यां मनो धारयन् मनश्चापल्यसंयुतं अन्नमयं देहं पृथिव्यां कारणभूतायामभिन्नतया ध्यायन्नित्यर्थः तामद्भिरेकीकुर्वन् अपस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥

तं च खे तच्च भूतादावहङ्कारे तं च महात्मनि महतीति वक्तव्ये आत्मशब्दग्रहणं महान्तं तस्य आत्मनि कारणे प्रधाने इति द्योतयति ज्ञानकला बुद्धिः सा जडरूपाऽपि ज्ञानस्य ज्ञानस्वरूपस्य जीवस्य कलया ज्ञातृत्वरूपया अभिन्नतया ज्ञानकलेत्युच्यते तां ध्यात्वा ध्यातृध्येयविभागेन स्वप्रकाशस्वरूपात् जीवात्मनः सका-शात्पृथक् चिन्तयित्वा तयैव करणभूतया अज्ञानम् अनात्मसु देहे-न्द्रियमनोबुद्ध्यादिषु आत्मभ्रान्तिं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥

तामपि बुद्धिम् अनात्मभूतां तस्मिन् महात्मनि हित्वा निर्वा-णसुखसंविदा निरुपद्रवसुखात्मकज्ञानेन भावेन स्वस्वरूपेण निर्देश्यं कार्यरूपं प्रधानं तद्भिन्नाऽप्रतर्क्यं कारणरूपं प्रधानं तद्भिन्न कार्यकारणप्रकृतिविलक्षणेनेत्यर्थः । मुक्तबन्धनस्तस्थौ मुक्तोऽभूदि-त्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

विश्वामित्रजी बहुत ही प्रसन्न हुए, और अविघात वाली गती को देते हुए ॥ तबतो मनको पृथिवी में लगाया पृथिवी को जलोंके साथ एकीभाव किया, जलोंको तेजके साथ मिलाया, तेजको पवन के साथ, मिलाया ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

पवनको आकाशमें, आकाश को तामस अहंकारमें उसको महत्तत्व में उनको प्रधान में भावना करके उसी महत्तत्व मे ज्ञानकी कालका ध्यानकरता हुआ उस ध्यानकी वृत्तिसे अज्ञान को दूर करता भया ॥ २६ ॥

फिर उस ध्यानकी वृत्तिको मोक्षसुखरूप निज ज्ञान से, छोड़कर मुक्तबन्धन होकर अनिर्देश्य (जो जनाने में न आवे) तथा अप्रतर्क्य (जो तर्क करने में न आवे) ऐसे अपने स्वरूपसे स्थित होता भया ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में सप्तम अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता ।
चम्पापुरी सुदेवोऽतो विजयो यस्य चाऽऽत्मजः ॥ १ ॥
(१) भरुकस्तत्सुतस्तस्माद्वृकस्तस्यापि बाहुकः ।
सोऽरिभिर्हृतभूराजा सभार्यो वनमाविशत् ॥ २ ॥
वृद्धं तं पञ्चतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती ।
और्वेण जानताऽऽत्मानं प्रजावन्तं निवारिता ॥ ३ ॥
आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽन्धसा सह ।
सह तेनैव सञ्जातः सगराख्यो महायशाः ॥ ४ ॥
सगरश्चक्रवर्त्यासीत्सागरो यत्सुतैः कृतः ।
यस्तालजङ्घान्यवनान् शकान् हैहयबर्बरान् ॥ ५ ॥
नावधीद्गुरुवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः ।
मुण्डान् श्मश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्द्धमुण्डितान् ॥ ६ ॥
अनन्तर्वाससः कांश्चिदबहिर्वाससोऽपरान् ।
सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम् ॥ ७ ॥
और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् ।
तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरन्दरः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टमे रोहितस्योक्तो वंशो यत्राभवन्नृपः ।
सागरः कपिलक्रोधाग्निर्दग्धा यस्य सूनवः ॥

चम्पस्तस्मादभूत् येन चम्पापुरी निर्मिता अतश्चम्पात्सुदेवः ॥१॥
वृका वृकस्य ॥ २ ॥
और्वेण ऋषिणा आत्मानं देहम् प्रजावन्तं सगर्भम् ॥ ३ ॥
गरो विषम् तेन गरेण सहैव जातः ॥ ४—५ ॥
गुरुवाक्यमौर्ववचनं कांश्चिदन्यथैव विकृतवेषिणश्चक्रे तदेवाऽऽह-मुण्डानिति, मुक्तकेशानर्धमुण्डितांश्च ॥ ६—७ ॥
और्वेणोपदिष्टो योग उपायस्तेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रोहितस्य सुतो हरितः तस्माच्चम्पो, जज्ञे इति शेषः । तं विशिनष्टि-चम्पापुरी विनिर्मितेति चम्पेनेति शेषः । अथ चम्पात्सुदेवो जज्ञे तस्य सुतं वदन् तं विशिनष्टि-यस्य सुदेवस्यात्मजो विजयः ॥ १ ॥
तस्य विजयस्य सुतो भरुकः तस्माद्भरुकाद् वृकः तस्यापि वृकस्यापि बाहुकः पुत्रस्तस्य वृत्तान्तमाह-स बाहुकः शत्रुभिर्हृतभूः हृतराज्यश्च सभार्यो वनं प्राविशत् ॥ २ ॥

---

(१) भेरुक इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रैव वृद्धं स्थविरं पञ्चतां मरणं प्राप्तं बाहुकं तत्पत्नी अनुमरिष्यन्ती अनुमरणं कर्तुमुद्यता सती आत्मानं स्वदेहं प्रजावन्तं सगर्भं जानता और्वेण ऋषिणा निवारिता ॥ ३ ॥

ततस्तामन्तर्वत्नीमाज्ञाय प्रत्यभिज्ञाय अस्यै सपत्नीभिर्गरो विषमन्धसा अन्नेन सह दत्तः ततस्तेन गरेण सहैव सञ्जातः सगराख्यः पुत्रः गरेण सह जातत्वात्सगर इति प्रसिद्धः स च महायशा यस्य तथाभूतः ॥ ४ ॥

चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिरासीत् तं विशिंषन् तद्वृत्तान्तमाह—यस्य सगरस्य सुतैः सागरः समुद्रः कृतः खनितः सप्तखननं तु निर्माणं प्रियव्रतरथचक्रनेमिकृतत्वस्य पञ्चमे कथितत्वात् सागरैः कृतत्वात् समुद्रोऽपि सागराख्यो बभूव किञ्च यः सगरस्तालजङ्घादिसंज्ञान् यवनान् म्लेच्छान् गुरुवाक्येन गुरोरौर्वस्य वचनगौरवेणेत्यर्थः। नावधीत् न हतवान् किन्तु विकृतवेषिणः विरूपिणः चक्रे,तदेवाह—मुण्डानिति। कांश्चिन्मुण्डान् कांश्चित् श्मश्रुमात्रधरान् कांश्चिच्च मुक्तकेशान् अर्द्धमुण्डितान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

कांश्चिच्च न विद्यतेऽन्तर्वासोऽन्तरीयवस्त्रं येषां तान् कांश्चिच्च विद्यते बहिर्वासो बहिःपरिधानीयं वासो येषां तथाभूतांश्चक्रे इति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

किञ्च स सगरः और्वेणोपदिष्टो योग उपायस्तेनाश्वमेधैः सर्ववेदात्मकं सर्वदेवतात्मकं सर्वान्तरात्मानं सर्वस्य नियन्तारञ्च हरिमयजत आराधितवान् तस्य सगरस्य यज्ञे शततमे उत्सृष्टं पशुमश्वमिन्द्रो जहार हृतवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्माद्धरिताच्चम्पः । तस्माच्चम्पाद्विनिर्मिता पुरी चम्पा नाम सतश्चम्पात् यस्य सुदेवस्य ॥ १ ॥

स बाहुकः ॥ २ ॥

अनुमरिष्यन्ती अनुमरणं कर्तुमिच्छन्ती प्रजावन्तं पुत्रवन्तं तस्याः आत्मानं देहं जानता इयमन्तर्वत्नीति विदुषेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सहसा हन्तीति साहसो गरोऽत्र गर्भे पुत्रमाज्ञाय सपत्नीभिरस्यै बाहुकपत्न्यै दत्त इत्यन्वयः । तेन गरेण विषेण सह वर्तत इति सगरः ॥ ४ ॥

"यस्य स्याद्वाधया पृथ्वी चक्रवर्ती स ईर्यते" इति सगरपुत्राः सागरास्तैः कृतत्वात्सागरः समुद्रः तालजङ्घादयो द्वीपान्तरवासिनो निर्देश्याः ॥ ५ ॥

पामरान् मावधीरिति गुरोर्वाक्येन उत्सृष्टं सन्त्रासितोऽभूदिति शेषः उपाकृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—४ ॥

सगर इति सार्द्धयुग्मकम् ॥ ५ ॥

अवधीदित्यत्र नावधीदिति पाठस्तु स्वामिसम्मतः ॥ ६ ॥

कांश्चिद्दन्तस्येति व्याख्यानात् । नच श्रीपराशरस्य तथाहि तद्वधं प्रारब्धश्च हैहयं जघानेत्यादि गुरुवाक्येन वसिष्ठवचनेनैव विष्णुपुराणमतम् ॥ ७—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टमे सगरः सम्राट् तत्पुत्राः कपिलाग्नना ।
दग्धास्तत्तु प्रसाद्याश्वमंशुमानानयत् पुरीम् ॥

विनिर्मिता चम्पापुरी येनेति शेषः अतश्चम्पात्सुदेवः ॥ १ ॥ २ ॥

और्वेण ऋषिणा आत्मानं महिष्या देहं प्रजावन्तं सगर्भम् ॥ ३ ॥

अन्धसा अन्नेन सह ॥ ४ ॥

तालजंघाद्या जातिविशेषाः ॥ ५ ॥

गुरोरौर्वस्य वाक्येन विकृतवेषिणः चकार मुण्डानित्यादि ॥ ६—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रोहितवंशे उत्पन्नस्य सगरस्य वृत्तान्तं तस्य पुत्राणां कृतकपिलापराधानां नाशं पौत्रस्यांशुमतो लब्धकपिलप्रसादत्वं च वर्णयति—हरित इत्यष्टमेन । तस्माद्धरिताच्च यः येन चंपापुरी विनिर्मिता ॥ १ ॥

हृता भूर्यस्य स तथा ॥ २ ॥

पञ्चतां मरणं प्राप्तं तन्महिषी अनुमरिष्यन्ती अनुमरणं कर्तुमुद्यता तदा आत्मानं तद्देहं प्रजावंतं सगर्भं जानता और्वेण निवारिता ॥ ३ ॥

अन्धसा अन्नेन सह गरो विषं दत्तः तेनैव गरेण सहजातः ॥ ४ ॥ ५ ॥

गुरुवाक्येन और्ववाक्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥

और्वोपदिष्टेन योगेन उपायेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीदेवीसमेतश्रीदेवकीनन्दनाय नमः ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—रोहित के पुत्र हरित हुए तिनके चंप हुए जिनने चंपा पुरी बसाई चंप से सुदेव हुए तिनके विजय पुत्र हुए ॥ १ ॥

विजय के भरुक, तिनके वृक, तिनके बाहुक, जब शत्रुओं ने भूमि छुडाली तब भार्या सहित राजा बाहुक वन में प्रवेश करते हुए ॥ २ ॥

राजा वृद्ध होकर पंचता (देहके अन्त) को प्राप्त हुए

सुमत्यास्तनया दृप्ताः पितुरादेशकारिणः ।
हयमन्वेषमाणास्ते समन्तान्न्यखनन्महीम् ॥ ९ ॥
प्रागुदीच्यां दिशि हयं ददृशुः कपिलान्तिके ।
एष वाजिहरश्चौर आस्ते मीलितलोचनः ॥ १० ॥
हन्यतां हन्यतां पाप इति षष्टिसहस्रिणः ।
उदायुधा अभिययुरुन्मिमेष तदा मुनिः ॥ ११ ॥
स्वशरीराग्निना तावन्महेन्द्रहृतचेतसः ।
महद्व्यतिक्रमहता भस्मसादभवन् क्षणात् ॥ १२ ॥
न साधु वादो मुनिकोपभर्जिता नृपेन्द्रपुत्रा इति सत्त्वधामनि ।
कथं तमो रोषमयं विभाव्यते जगत्पवित्रात्मनि खे रजो भुवः ॥ १३ ॥
यस्येरिता साङ्ख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययम् ।
भवार्णवं मृत्युपथं विपश्चितः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः ॥ १४ ॥
योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः ।
तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम पितामहहिते रतः ॥ १५ ॥
असमञ्जस आत्मानं दर्शयन्नसमञ्जसम् ।
जातिस्मरः पुरा सङ्गाद्योगी योगाद्विचालितः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उनके पीछे रानी भी मरने लगी तब और्व ऋषि नें रानी को गर्भवती जानकर अनुमरण से वर्ज दिया ॥ ३ ॥

और ऋषि यह भी जानगये कि-इसकी सपत्नियों ने इस रानी को गर (जहर) दिया है, सो भी अन्न के साथ दिया है तब तो उस रानी के जो बालक उत्पन्न हुआ वह भी गर (विष) सहित ही उत्पन्न हुआ इसी से उस महा यशस्वी का नाम सगर हुआ ॥ ४ ॥

सगर महाराज चक्रवर्ती हुए जिनके पुत्रों ने सागर को खनडाला और जिन सगर ने तालजंघ, यवन, शक, हैहय, और बर्बरों को ॥ ५ ॥

गुरु जी अर्थात् और्व ऋषि के वाक्य से नहीं मारा किन्तु उनका विकृत वेष करादिया, किसी २ का मूड तो मूड दिया और डाढी रहने दी कितने एक लोगों के केश खोलदिये किसी २ को अर्द्धमुंडित करादिये ॥ ६ ॥

और कोई लोगों को बिना भीतर के वस्त्र वाले कर-दिये फिर उन सगर ने अश्वमेध यागों से सर्व वेदात्मक और सुरात्मक ऐसे ॥ ७ ॥

तथा अपने आत्मा और नियन्ता ऐसे भी हरि का और्व ऋषि के उपदेश किये हुए योग से यजन किया । परञ्च उस समय पर उनके जो यज्ञ में पशु (घोड़ा) छोड़ो उस घोड़ा को इन्द्र ने चुरा लिया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं मृत्युं चाऽऽह—सुमत्या इति षड्भिः ॥ ९—१० ॥

एष वाजिहर इति ब्रुवन्तोऽभिययुः षष्टिसहस्राणि परि-चङ्क्रमणयाः सन्ति येषाम् उन्मिमेष लोचनोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥ १२ ॥

केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति, तान्निराकरोति । नेति । कुत इत्यत आह—सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्व-मूर्त्तौ जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा यस्य तस्मिन्कथं विभाव्यते सम्भाव्यते असम्भावनायां दृष्टान्तः भुवो रजः खे कथं सम्भाव्यते इति ॥ १३ ॥

किञ्च यस्य येनेरिता प्रवर्त्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य कथं पृथङ्मतिः शत्रुमित्रादिभेददृष्टिः ॥ १४ ॥

तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रमाह—

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

समानीतः 'पितृव्योऽनुरागप्रयत्नश्च कृत इति दर्शयितुमाह—योऽसमञ्जस इत्युक्तः केवलमज्ञैर्वस्तुतस्तु समञ्जस एव न तु केशिन्याः सुतः क्षेत्रजत्वमिव प्रतीतं वारयति तस्यैव नृपस्यात्मनो देहाज्जातः ॥ १५ ॥

तस्य कथामाह—चतुर्भिः । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन् सङ्गाद्धेतोर्योगाद्विचालितोऽत इदानीं जातिस्मरः सन् सङ्गपरिहाराय जनमुद्वेजयन् लोके गर्हितं ज्ञातीनां च विप्रियं कर्माचरन् क्रीडतो बालान्सरय्वां प्रास्यत्प्राक्षिपदिति द्वयोरन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सगरस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां षष्टिसहस्रसंख्यानां प्रमादं मृत्युञ्चाह—सुमत्या इति षड्भिः । सुमत्यास्तनया दृप्ता बलेन गर्विताः ते च पितुराज्ञाकारिणो यज्ञियमश्वमन्वेषमाणाः समन्ततो महीं न्यखनन् ॥ ९ ॥

एवं खनन्तः प्रागुदीच्याम् ऐशान्यां दिशि, रसातलस्थस्य कपिलस्यान्तिके इन्द्रेण स्थापितमिति शेषः चरन्तं हयमश्वं ददृशुः ततोऽयमेवास्य हर्ता चोरः सन्नपि मीलिते लोचने यस्य तादृश आस्ते ॥ १० ॥

अतोऽयं पापात्मा हन्यतां हन्यतामित्येवं वदन्तः षष्टिसहस्रिणः सगरात्मजा उद्यतायुधास्सन्तोऽभिमुखमाययुः तदा मुनिः कपिल उन्मिमेष लोचनोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥

महेन्द्रेण हृतं चेतो येषां ते महति कपिले व्यतिक्रमेणापराधेन हतश्रियः स्वशरीरेभ्य एवोत्पन्नेनाग्निना क्षणाद्भस्मसाद्भवन् भस्मीभूता बभूवुः ॥ १२ ॥

केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति; तान्निराकरोति—नेति द्वाभ्याम् । नृपेन्द्रस्य सगरस्य पुत्राः मुनेः कपिलस्य कोपाग्निना भर्जिता दग्धा इति न साधुवादः अपि तु स्वापराधजन्यदाह इत्येव वादः साधुरित्यभिप्रायः, कुतः ? इत्यत आह सत्त्वधामनि केवलशुद्धसत्त्वाश्रये जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा देहो यस्य तस्मिन् कपिले रोषात्मकं तमः कथं विभाव्यते सम्भाव्यते ? असंभावनायां दृष्टान्तः, रजः, भुव इति शेषः । भुवः सम्बन्धि रजः खे आकाशे यथा न सम्भाव्यते तद्वत्; नहि रजः आश्रयं खमपितु पादाद्यादिवशादुत्थितं सत् खमिवाभाति तथा सागराणामपराध एव मुनिस्थतया प्रतीतः नतु तस्मिन् दोषस्य प्रसक्तिरिति दृष्टान्ताभिप्रायः ॥ १३ ॥

किञ्च यस्य येन कपिलेनेह लोके ईरिता. प्रवर्तिता सांख्यात्मिका नौर्नौका खाङ्ख्यस्य भवार्णवतरणोपायत्वाङ्गीकारत्वेन निरूपणं यस्याभ्यन इति पाठान्तरं तदा यस्याऽऽस्यतो मुखात्प्रादुर्भूता सांख्यात्मिका दृढा नौरित्यर्थः । ताम् विशिनष्टि, यया नावा मुमुक्षवः संसारबन्धान्मोक्तुमिच्छवो जनाः दुरतिक्रमणीयं मृत्योः स्थानादुभयं यस्मिन् तं भवार्णवं तरन्ति तस्यैवम्भूतस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य परात्मनः परानुग्रहैकमनसः परमात्मभूतस्य वा कथं पृथक् मतिः शत्रुमित्रादिबुद्धिर्विभाव्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितृव्याणामुद्धरणोद्योगश्च कृत इति दर्शयितुमाह—य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । योऽसमञ्जस इत्युक्तः केवलमज्ञैः वस्तुतस्तु समञ्जसः, सतु केशिन्याः सुतः क्षेत्रजत्वप्रतीतिं वारयति—तस्यैव नृपस्य सगरस्यात्मनो देहाज्जातः तस्यासमञ्जसस्य पुत्रोऽंशुमानिति प्रसिद्धः पितामहस्य सगरस्य हिते रतः अंशुमतः पितामहहिते रतत्वकथनेनासमञ्जसस्य तत्प्रतिकूलत्वं सूचितम् ॥ १५ ॥

तदेव दर्शयन् तद्वृत्तान्तमाह—असमञ्जस इति चतुर्भिः । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगीसन् सङ्गाद्धेतोः योगाद्विचालितः अत इदानीं पौर्वदैहिकयोगप्रभावेन जातिस्मरः स्वजन्म स्मरन् पुनः सङ्गपरिहाराय समञ्जसमप्यात्मानमसमञ्जसमिव लोकस्य दर्शयन् ॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सगरस्य सुमतिः केशिनीति द्वे भार्ये तत्र सुमतिर्गरुडस्य स्वसा तस्याः पुत्राः ॥ ९ ॥ १० ॥

षष्टिसहस्रसंख्या येषामस्तीति षष्टिसहस्रिणः उन्मिमेष नेत्रविकासं कृतवान् ॥ ११ ॥

महेन्द्रेण हृतं चेतो येषां ते तथा मुग्धा इत्यर्थः । महतो व्यतिक्रमेण हताः चोरो हन्यतामित्यादिवचनलक्षणापराधेनैव स्वकृतदोषहताः नृपपुत्राः न तु मुनिकोपदग्धाः ॥ १२ ॥

शारदजलवत्स्वच्छप्रसन्नमूर्तौ हरौ तमोगुणकारणस्य कोपस्य प्रवेशादुष्प्रहत्वात्कोपसम्भूतपापाग्निदग्धत्वाच्चेत्याह—न साधुवाद इति । नृपेन्द्रपुत्रा मुनिकोपभर्जिता इत्ययं साधुवादो नास्ति असम्भवात्कथमिति तत्राह, सत्त्वधामनीति । शुद्धस्फटिकविशदधाममूर्तौ श्रीकपिलदेवे रोषमयं तमः कथञ्चिद्भाव्यते उत्पत्तुमवकाशं लभते ? न कथमपि. किञ्च जगत्पवित्रीकरणसमर्थस्वभावे "आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि" इति यादवः । कथमिव भुवो रजः पार्थिवो धूलिः खे यथेत्ययं लुप्तोपमः वेदे दृष्टत्वात् ॥ १३ ॥

इतोपि तमोगुणकार्यस्य कोपस्य हरावनवसरः इत्याशयेनाह यस्येति । इह जगति सदनुग्रहाय यस्य येनेरिता ग्रन्थरूपेण कथिता दृढा अपेक्षितफलदानाय समर्थाऽन्यत्र नूतनत्वेन बलिष्ठा सांख्यमयी सम्यग्ज्ञानमयी नौस्तरी यया ज्ञाननावा मुमुक्षुर्मुक्तियोग्यः पुरुषः मृत्युपथं मृत्योर्मार्गं दुरत्ययं ज्ञाननावमन्तरेणात्येतुमशक्यं भवार्णवं तरते तादृशी येन सन्दृष्टेत्यर्थः । तस्य परात्मभूतस्य साक्षात्कारायणावतारस्य विपश्चितः शुद्धज्ञानवतः श्रीकपिलस्य पृथक्मतिः रोषकारिता मतिः कथं सम्भाव्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

योऽसमञ्जस इत्युक्तः हे नृप ! स केशिन्याः सगरभार्यायाम् आत्मजः पितामहः सगरः ॥ १५ ॥

पुरा पूर्वजन्मनि योगी योगाभ्यासनिपुणो समञ्जसः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सङ्गाद्धेतोः योगादीश्वरोपासनाजन्यात्प्रच्युतस्तीर्थकमात्तस्मात् पूर्वजातिं स्मरतीति जातिस्मरः आत्मानमसमञ्जसम् असमञ्जसः सङ्गतमनातिरमणीयं दर्शयन् सङ्गं जहाविति शेषः १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रागुदीचीमित्यर्धकम् । तद्देशादित्याख्यसमुद्ररेखाया गङ्गासागरदेशे परिवृत्त्या युज्यते, श्रीकपिलपरिव्रज्यायाश्चैवमेव वा समाधेयम ॥ १०—३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रमादं मृत्युं चाह षड्भिः ॥ ९—११ ॥

स्वशरीरेष्वेव योऽग्निस्तेनैव महाभूतं तेनैव महदपराधाद्वति वर्धमानेन दग्धाः महेन्द्रेणेन्द्रेणैव एष चौर इति विज्ञापनात् ॥ १२ ॥

अत्र कपिलस्य कोपं वदन्तोऽज्ञा एवेत्याहुः—नेति । मुनिकोपभर्जिता इति न साधूनां वादः किन्त्वसाधूनामज्ञानादेवेत्यर्थः यतः सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वमूर्तौ जगदपि पवित्रं दर्शनादिना यतस्तथाभूत आत्मा देहो यस्य तस्मिन् तमः कथं विभाव्यते सम्भाव्यते असंभावनायां दृष्टान्तः भुवो रजः खे कथं सम्भाव्यते कामिदं रजस्स्वलमिव मुनिरयं कोपीत्यज्ञानामेवोक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्य ईरिता येन प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य पृथङ्मतिः प्राकृती मतिः परमात्मनो हि मतिः परमात्मरूपैव स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नृपस्य सगरस्यात्मजो योऽन्यो ऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्याः पुत्रः ॥ १५ ॥

पुरा पूर्वजन्मनि ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एष वाजिहर इत्यादिवदन्तो ऽभिययुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥

षष्टिसहस्राणि परिच्छेदकतया सन्ति येषां ते उद्यताऽऽयुधाः सन्तः अभिमुनेरभिमुखं ययुः आजग्मुः तदा मुनिः उन्निमेष नेत्रोन्मीलनं कृतवान् ॥ ११ ॥

महद्व्यतिक्रमेण स्वकृतेन हताः ॥ १२ ॥

मुनिकोपभर्जिता इति न साधुवादः खे भुवो रजो यथा न सम्भाव्यते तथा सत्त्वधामनि अप्राकृतसत्त्वाश्रये जगतां पवित्रः शुद्धिकरः आत्मा देहो यस्य तस्मिन् रोषमयस्तमः कथं विभाव्यते ? ॥ १३ ॥

यस्य येन ईरिता प्रवर्तिता मृत्योः पन्था नानावासनारूपो यस्मिन् तं तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य पृथङ्मतिः अरिमित्रादिभेददृष्टिः कथं घटेत ? इति शेषः ॥ १४॥१५॥

असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी भगवद्ध्यानयोगवान् सङ्गात् दुस्सङ्गाद्धेतोः योगात् भगवद्ध्याननिष्ठातो विचालितः अत एव इदानीं जातिस्मरः पूर्वजन्मस्मृतिमान् सन् सङ्गपरिहाराय आत्मानं असमञ्जसमप्रशस्तमिव लोकस्य दर्शयन् ज्ञातीनां च विप्रियं कर्माचरन् जनमुद्वेजयन् क्रीडतो बालानादाय सरय्वां प्रास्यत् प्राक्षिपदित्युभयान्वयः ॥ १६॥१७॥

भाषा टीका ।

(सगरकी दोभार्या सुमति और केशिनी) तहां सुमति के पुत्र बड़े दर्पवाले और पिता के आज्ञाकारी रहे, उनो ने अश्व के ढूढने से में चारों तरफसे पृथिवी खोद डाली ॥ ९ ॥

पृथिवी को खोदते२ ईशान कोणमें श्रीकपिल देव के समीप अपना घोड़ा देखा तब सगर तनय बोले, कि—बस यही हमारे घोड़ाको चुराने वाला चोरहै देखो कैसा आंख मूंदकर ध्यान लगाकर बैठा है ॥ १० ॥

मारो मारो इसपापी को, इस प्रकार साठ हजार सगर पुत्र अपने२ आयुध लेकर श्रीकपिल देवजी के सन्मुख आए इतने में मुनि श्रीकपिलदेव जी ने भी नेत्र खोले ॥ ११ ॥

तबतो महेन्द्रने कपट से हराचित्त जिनका ऐसे वो सब महत्पुरुष के व्यतिक्रम (अपराध) से हत होकर, अपने शरीर से निकली हुई अग्नि से तत्क्षण में भस्म होगये ॥ १२ ॥

यदि किसीको यह भ्रम भया हो कि मुनिके कोपसे राजपुत्र दग्ध हुए सो नहीं जानना चाहिये, यह कुछ श्रीकपिलदेवकी बड़ाई नहीं है, क्योंकि ? वे तो सत्वके धाम हैं उनके विषै रोष मय तम की किस प्रकार भावना करी जावे ? वो तो जगत के पवित्र करने वाले और आत्मा है जैसे आकाश में पृथिवी के रज का सम्बन्ध नहीं इसी भांत भगवान में तम नहीं ॥ १३ ॥

जिन श्रीकपिलदेव की कथन करी हुई सांख्य शास्त्रमयी दृढ नौका बनी है जिससे मुमुक्षु जन मृत्यु का पंथ ऐसे संसार रूप समुद्र को तर जाते हैं । उन ज्ञान की सीमा वाले परमात्मास्वरूप कपिल भगवान् की पृथक् मति कैसे हो सके ? ॥ १४ ॥

जो असमञ्जस इस प्रकार कहा जाता वह राजपुत्र केशिनी रानी का पुत्र रहा, उनके पुत्र अंशुमान हुए वे अपने पितामह के बड़े हित में निरत हुए ॥ १५ ॥

और असमंजस तो अपने को ऊपर से असमञ्जस सरीका दिखाते रहे परन्तु वे जातिस्मर अर्थात पूर्वजन्मकी जाति के स्मरणकरते रहे पूर्व जन्म में योगी रहे किसी सङ्ग से योगसे विचालित हो गये ॥ १६ ॥ १७ ॥

आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रियम् ।
सरय्वां क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्वेजयन् जनम् ॥ १७ ॥
एवं वृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै ।
योगैश्वर्येण बालांस्तान्दर्शयित्वा ततो ययौ ॥ १८ ॥
अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान्पुनरागतान् ।
दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन् ! राजा चाप्यन्वतप्यत ॥ १९ ॥
अंशुमांश्चोदितो राज्ञा तुरङ्गान्वेषणो ययौ ।
पितृव्यखाताऽनुपथं भस्मान्ति ददृशे हयम् ॥ २० ॥
तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य कपिलाख्यमधोक्षजम् ।
अस्तौत्समाहितमनाः प्राञ्जलिः प्रणतो महान् ॥ २१ ॥

अंशुमानुवाच ।

न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो न बुद्ध्यतेऽद्यापि समाधियुक्तिभिः ।
कुतोऽपरे तस्य मनःशरीरधीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः ॥ २२ ॥
ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान्विपश्यन्त्युत वा तमश्च ।
यन्मायया मोहितचेतसस्ते विदुः स्वसंस्थं न बहिः प्रकाशाः ॥ २३ ॥
तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः ।
सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं हि मूढः परिभावयामि ? ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवंविधं वृत्तं कर्म यस्य सः ॥ १८-१९ ॥

पितृव्यखातमनु यः पन्थास्तं ययौ भस्मान्ति भस्मसमीपे ॥ २० ॥ २१ ॥

"अजानन्तोऽवजानन्तोऽप्यनुकम्प्या यथा स्थिताः । तुष्टाव षड्भिरीशानमंशुमानेवमाशयः ॥ अजनो ब्रह्माऽपि त्वामद्यापि न पश्यति न च बुध्यते कथम्भूतम् आत्मनः स्वस्मात्परं परमेश्वरम्, कैर्हेतुभिः ? समाधियुक्तिभिः समाधिनाऽप्यपरोक्षं न पश्यति युक्तिभिः परोक्षमपि सम्यङ्न बुध्यत इत्यर्थः । अपरेऽर्वाचीनास्तु कुतस्त्वां पश्येयुः अर्वाचीनत्वे हेतुः तस्य ब्रह्मणो मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजःकार्याणि ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्नराणां सर्गास्तैः सृष्टास्तत्रापि वयमप्रकाशा अज्ञाः कुतः पश्यामेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपरे तर्हि किं पश्यन्ति तत्राह—ये देहभाजस्ते स्वस्मिन्संस्थमपि त्वां न विदुः किं तु गुणानेव विपश्यन्ति अथवा न गुणान् अपितु तम एव पश्यन्ति यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषामतो बहिरेव प्रकाशो ज्ञानं येषाम् बुद्धिपरतन्त्रतया जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयान् पश्यन्ति सुषुप्तौ तम एव केवलं न तु निर्गुणं त्वां सर्वत्र हेतुः यद्वतः यस्य तव माययेति या मोहितं चेतो येषां ते ॥ २३ ॥

तथाऽप्यहं विचारेण ज्ञास्यामीति चेत्तत्राऽऽह, तं त्वामहं विमूढः कथं परिभावयामि विचारयामि, कथम्भूतम् ? ज्ञानघनं शुद्धज्ञानमूर्तिं स्वत एव प्रध्वस्तौ मायागुणनिमित्तौ भेदमोहौ येषां तैर्विभाव्यं विचिन्त्यम् । अयं भावः ज्ञानघनत्वाज्ज्ञानविषयत्वम् विचारविषयत्वेऽपि मायागुणैरभिभूतोऽहं न विचारे समर्थ इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लोके गर्हितं ज्ञातीनाञ्च विप्रियं कर्माऽऽचरन् कुर्वन् जनमुद्वेजयन् भीषयन् क्रीडतो बालानादाय सरय्वां नद्यां प्रास्यत प्राक्षिपत् ॥१७ ॥

एवंविधवृत्तोऽत एव पित्रा पुत्रस्नेहमपोह्य परित्यक्तः निर्गापितः पुनर्योगप्रभावेन तान् प्रक्षिप्तान् बालान् दर्शयित्वा ययौ ॥ १८ ॥

तदा पुनरागतान् बालान् दृष्ट्वा अयोध्यावासिनः सर्वे जनाः विसिस्मिरे विस्मयं गतवन्तः, हे राजन् ! राजा सगरः अन्वतप्यत

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो ! ! बत तत्प्रभावमजानता मया स निर्यापित इत्यनुतप्तवान् ॥ १९ ॥

अथांशुमतः कथामाह—राज्ञा सगरेण तुरगान्वेषणे निमित्ते चोदितो आदिष्टोंऽशुमान् पितृव्याणां सम्बन्धी यः खातस्तमनु यः पन्थास्तं ययौ तत्र भस्मान्ते भस्मसमीपे हयमश्वं ददर्श ॥ २० ॥

तत्रोपविष्टमधोक्षजावतारभूतं कपिलाख्यं मुनिमवलोक्य महात्मा अंशुमान् प्रणतः कृतप्रणामः प्राञ्जलिः समाहितमनाः तुष्टाव ॥ २१ ॥

स्तुतिमेवाह, नेत्यादिभिष्षड्भिः । तावत्त्वत्प्रभावमजानन्तोऽपि वयं त्वयाऽनुकम्प्या इत्यभिप्रयन् दुर्ज्ञेयत्वेन स्तौति, यस्य परमात्मनस्तव तत्त्वं याथात्म्यं जनः समाध्यादिभिरुपायैरद्धा स्फुटं न बुध्यते न जानाति यतो योगिजन एव न बुध्यते कुतः कथमपरेऽन्येऽयोगिनो वयं तस्य तव मन आदिभिर्विशेषेण सृज्यन्त इति मनःशरीरधीविसर्गाः हिरण्यगर्भादयः तैः सृष्टा अप्रकाशा देहावयवमात्रगोचरज्ञानवन्तः बुध्यन्ते तत्र शरीरं प्रधानं धीः सङ्कल्पविशेषः अजन इतिपाठान्तरं तत्र अजनोऽजो ब्रह्मा समाध्युपायैस्त्वामद्यापि न जानाति कुतस्तस्याजनस्य मनश्च शरीरं च धीश्च ताभिर्ये विविधाः देवतिर्यङ्नरादीनां सर्गास्तेषु सृष्टाः तत्रापि वयमज्ञा न जानीम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपरे तर्हि किं बुध्यन्ते इत्यत्राह—य इति । ये देहभाजस्ते त्रिगुणप्रधानाः गुणत्रयपरवशाः गुणान् शब्दादीन् पश्यन्ति विषयानेवानुध्यायन्तीत्यर्थः । उत वा अपि च तमःशब्दः प्रधानपरः प्रधानकार्यं शरीरं च पश्यन्ति न तु स्वसंस्थं स्वात्मनि स्थितं त्वां विदुः तत्र हेतुं वदन् देहभाजो विशिनष्टि—यस्य तव मायया मोहितं चेतो येषां ते अत एव बहिःप्रकाशाः परागर्थज्ञानिनः गुणत्रयपरवशत्वाद्भगवन्मायामोहितत्वेन परागर्थकज्ञानित्वाच्च न त्वां विदुरपितु देहं तदुपभोग्यान् विषयांश्च विदुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं सामान्यतो लोकस्य परमात्मयाथात्म्यावेदित्वमुक्त्वा स्वस्मिन्नुपसंहरन् उक्तानुक्तगुणैर्विशिंषन्स्तौति—तमिति । तमुक्तविधं ज्ञानघनमानन्दात्मकज्ञानैकरसं, स्वभावत उत्पत्तेरारभ्य प्रध्वस्तः मायामयभेदेषु प्रकृतिकार्यशरीरभेदेषु मोहभ्रान्तिज्ञानम् आत्माभिमान इति यावत् स येषां तैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिरपि केवलं विभाव्यं चिन्तनीयं न तु दृष्टमित्यभिप्रायः त्वामहं मूढः कथं परिभावयामि मनसा विचारयामि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असमञ्जसत्वं दर्शयति—आचरन्निति । किं तज्ज्ञातीनां विप्रियकर्मेति तत्राह—सरय्वामिति । जनमुद्वेजयन् कम्पयन् तीरे क्रीडतो बालान् सरय्वां नद्यां प्रास्यत् प्राक्षिपदित्यन्वयः १७॥

ततः किमभूदिति तत्राह—एवमिति । योगैश्वर्येण युष्मद्बाला एते इति तान्नदीजलमग्नान् बालान् दर्शयित्वा ततः स्थानाद्ययावित्यन्वयः ॥ १८ ॥

विनिर्गमे विस्मयं चक्रुः अथासमञ्जसे गते राजा चान्वतप्यत पश्चात्तापं प्राप्त इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

पितरि गतेंऽशुमता किमकारीति तत्राह—अंशुमानिति पितृव्या असमञ्जससहोदराः तेषामनुमार्गं पितृव्याणां शरीरभस्म हयमपि ददर्श इत्यन्वयः । भस्मान्तेतिपाठे भस्मसमीपे हयं दृष्टवानित्यर्थः ॥ २० ॥

अस्तौत् स्तुतवान् ॥ २१ ॥

स्तुतिर्द्वेधा; विद्यमानगुणविषयाऽविद्यमानगुणविषया च. तत्र द्वितीयापि विद्वदविद्वद्विषयभेदेन द्विविधा; उभयस्या अपि स्तुतिफलं न लभ्यते विदुष आत्मन्यविद्यमानगुणकथनेन ह्रिया स्तोतरि कृपणत्वमथादविदुषोऽज्ञानेन मुखविकासादिसम्भवेऽपि स्तोतुः स्तुतिफलप्रदानशक्तिसामग्र्यभावात्तः प्रथमैव श्रेयसीति भावेन स्तौति—न पश्यतीति । अजनोऽजो विरिञ्चः यस्य परमात्मनोंऽशं त्वां न पश्यति अनन्तत्वेन साक्षादपरोक्षीकर्तुं न शक्नोति तर्हि परोक्षतो जानाति किं नेत्याह—नेति । समाधियुक्तिभिरेकाग्रीकृतचित्तयोगैरद्यापि न बुद्ध्यते सम्यक् न जानातीत्यन्वयः । "पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मेरोरूपं विपश्चितः" इति वत् न यस्य तत्त्वमिति पाठे परमात्मनो यस्य तव तत्त्वं न बुद्ध्यत इति न किन्तु बुद्ध्यते तथापि सम्यक् न जानातीत्यर्थः "कस्तद्वस्यं योगमाविद्धीरः कोऽन्यथाप्रतिवाचं पपाद" इति श्रुतेः । न पश्यतीति रूपस्य नानोपायविशारदज्ञानस्य परमात्मनस्तव तत्त्वं न बुद्ध्यते इति वा एकस्याभावेऽन्यस्य सम्भवः किं न स्यात्तथा दृष्टत्वादित्याशङ्क्येतरविषयोऽयं न्यायो न परमात्मविषय इति भावेनाह—कुत इति । अपरे धीरजादितरे समाधियुक्तिरहिताः कुतो हतोः पश्यन्ति ? जानन्ति दर्शनादिसद्भावेन किमपि लिङ्गमित्यर्थः । अनेन चोद्यं कथं परिहृतमिति तत्राह, तस्येति तस्य धीरजस्य मनसः शरीराच्च विसर्गः विशिष्टा सृष्टिर्येषां मरीच्यादीनां ते मनःशरीरविसर्गाः तैः सृष्टेषु शरीरावयवेषु श्रोत्रादिषु प्रकाशो अभिमानित्वेन स्थितिलक्षणो येषां दिक्सूर्यादीनां ते मनःशरीरविसर्गसृष्टावयवप्रकाशाः इन्द्रादयो मरीच्यादयः उभयेऽपि प्रत्यक्षाः अत्र जनो न पश्यति न बुद्ध्यते इत्यङ्गीकारे कुतोऽपरे इत्येतद्गतार्थत्वेनासङ्गतं स्यादिति बहुवचनमेवार्थाशयते इति पदच्छेदेन विरिञ्च एव ग्राह्यः ॥ २२ ॥

ये देहभाजः शरीरिणस्ते त्रिगुणप्रधानाः सत्त्वप्रधाना रजःप्रधानास्तमःप्रधाना इति त्रिविधाः । तत्र रजःप्रधानाः राजसा मानुषाः त्रिगुणप्रधानाः धर्मार्थकामपरायणाः गुणान् सर्गादीनेव पश्यन्ति न मोक्षं तमःप्रधानास्तामसाः असुराः यस्य हरेर्मायया बलवत्तरया मोहितचेतसः अन्यथा ज्ञानपूर्वाग्रहाः तमो वा अन्धतम एव [illegible] पश्यन्ति अनुभवन्ति अत्र निमित्तमाह—त इति । ते स्वसंस्थं स्वहृदि स्थितं विष्णुं न विदुरिति यत्तस्मादिति शेषः । तद्विचेतनाः किं ते ? इति । तत्राह—बहिरिति । बहिर्द्रष्टात्रैव प्रकाशो येषां ते तथा अनात्मज्ञानिन इत्यर्थः । "[illegible]" इति श्रुतेः । ज्ञानाश्रयत्वेन चेतनत्वेऽपि यथार्थज्ञानं नास्तीति भावः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ये सत्त्वप्रधानाः सात्त्विकप्रकृतयः तैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यम् उपास्यन्तं तत्तद्योग्येष्टफलदातारं त्वामहं कथं परिभावयामि चिन्तयामि चिन्तने काऽनुपपत्तिरिति तत्राह—विमूढ इति । सामान्यज्ञाते वस्तुनि विशेषजिज्ञासा सङ्घटीति मम तु तदेव नास्त्यतस्त्वद्विषयज्ञानाभाव एवानुपपत्तिरित्यर्थः । सनन्दनादीनामपि देहभाक्त्वाविशेषात्तत्परिभावना कथं स्यादिति तत्राह—प्रध्वस्तेति । प्रध्वस्तो मायामयः प्रकृतिहेतुकः भेदमोहः अनात्मन्यात्मत्वमोहो येस्ते तथा तैः निरस्तमिथ्याज्ञानैरित्यर्थः । अनेन देहभाक्त्वेऽपि विशेषोक्तीति दर्शितम्. "कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः" इति स्मृतेः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गर्हितम् आचरन्तिति सङ्गपरिहारायेत्यर्थः ॥ १७ ॥

असमञ्जसपुत्रोंऽशुमान् पितृव्यखातमनु यः पन्थास्तं आश्रित आन्तिके ॥ १८-२१ ॥

त्वदज्ञानादपराधिनः पूर्वे दग्धा इति नाद्भुतमित्याह—नेति आत्मनो जीवात् परं त्वाम् अजनो ब्रह्मापि न पश्यति नापि बुद्ध्यते अपरे अर्वाचीना वयं कुतो बुद्ध्यामहे मन आदिभिर्यैं विसर्गा देवादिसर्गास्तेषु सृष्टा अप्रकाशा अज्ञाः ॥ २२ ॥

गुणान् जागरस्वप्नयोर्विषयान् पश्यन्ति सुषुप्तौ तु तम एव केवलं नतु निर्गुणं त्वां स्वात्मन्येव सम्यक् तिष्ठतीति असंदृश्यं बहिःप्रकाशाः बहिर्ज्ञानवन्तः ॥ २३ ॥

स्वभावत एव नतु साधनैः प्रध्वस्तौ मायागुणनिमित्तौ भेदमोहौ यैस्तैः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवम्भूतं वृत्तं चेष्टितं यस्य सः ॥ १८—२१ ॥

अजनो ब्रह्मा आत्मनः स्वस्मात् परं पूर्ववर्तिनं स्वजनकं त्वाम् अद्यापि समाधियुक्तिभिर्न पश्यति न च बुध्यते तत्पुत्रः दीर्घकालतः समाधिभिर्युक्तिभिश्च अपरोक्षतया वा कार्त्स्न्येन त्वां न जानाति अपरे तत्पुत्रपौत्राः तेभ्योऽप्यतिनिकृष्टाः तस्याजनस्य मनश्च शरीरं च धीश्च ताभिर्ये विविधाः ये देवतिर्यङ्नरादीनां सर्गास्तेषु सृष्टाः अप्रकाशाः अज्ञा वयं कुतस्त्वां जानीमेत्यन्वयः ॥ २२ ॥

ननु, मां न जानन्ति चेत्तर्हि ते कुत्रासक्ता इत्यत आह—ये इति । ये देहभाजः बद्धजीवाः त्रिगुणाः शब्दादयो विषयाः प्रधाना इष्टा येषां ते गुणान् विषयानेव पश्यन्ति उत वा तमो नरकं यद्वा तमः सर्वतः पृथिव्यादिरूपेण प्रसृतेः प्रधानं सर्वविषयमूलभूतं त्वन्मायां च पश्यन्ति एवं त्वन्मायया मोहितचेतसः बहिःप्रकाशाः बहिर्दृष्टयः ते असंदृश्यं त्वां न पश्यन्तीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

स्वभावत एव प्रध्वस्तो मायामयेषु भेदेषु ऐहिकामुष्मिकपदार्थेषु मोहो येषां तैः सर्वज्ञैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं विचिन्त्यम् अहं विमूढः ज्ञानघनं त्वां कथं विभावयामि विचारयामि गरुडयोग्ये कार्ये मत्कुणस्येव महर्षिचिन्तनार्हे त्वयि मम का विचारशक्तिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

वही असमंजस हुए लोक में ज्ञानी लोगों को जो विप्रिय और गर्हित हो ऐसा कर्म करने लगे । जनों को उद्वेग करने के लिये खेलते हुए बालकों को सरजूजी में फेंकने लगे ॥ १७ ॥

इस प्रकार के ढंग देखकर स्नेह छोड़कर पिताने असमंजस का परित्याग करदिया असमंजस भी अपने योगबल से सरयूमें गिराये हुए बालकों को सर्वत्र देकर चल दिये ॥ १८ ॥

अयोध्यावासी सब लोग अपने २ बालकों को फिर आये हुए देख कर बड़े विस्मय को प्राप्त हुए ॥ हे राजन् ! और राजा सगर को भी बड़ा अनुताप हुआ ॥ १९ ॥

राजा ने अंशुमान् को आज्ञा करी तब अश्व के अन्वेषण करने को वह गया और अपने पितृव्य (काका) लोग पृथिवी खोदते हुए जिस मार्ग होकर गये थे उसी मार्ग में जाते २ भस्म की ढेरी के समीप में घोड़ा देखा ॥ २० ॥

और वहां पर बैठे हुए अधोक्षज श्री कपिलमुनि को देख कर प्रणाम कर मनको समाहित कर हाथ जोड़कर अंशुमान् स्तुति करने लगे, क्योंकि ? आखिर तो महान् हैं ॥ २१ ॥

अंशुमानुवाच ॥

अंशुमान् बोले, कि—हे भगवन् यह जन, आत्मा से पर ऐसे आपको नहीं देखते हैं, और समाधि योग से भी आप अब तक नहीं जाने गये, तब फिर हम लोग तो उनके मन बुद्धि और शरीर से जो सृष्टि हुई उस सृष्टि से रचे हुए अर्वाचीन अज्ञजन कैसे आपको जानें ॥ २२ ॥

जो देहधारी सत्व रज आदि त्रिगुण प्रधान हैं वे लोग गुणों को देखते हैं अथवा तम (अज्ञान) को देखते हैं और अपने में स्थित ऐसे आपको नहीं देखते हैं, क्योंकि ? आपके माया से उन का चित्त मोहित होरहा है अत एव बहिर्दृष्टि वाले हैं ॥ २३ ॥

स्वभाव से अत्यन्त नष्ट हुआ है माया के गुणों से किया हुआ भेद मोह जिन का ऐसे सनंदनादिक मुनियों के भावना करने के योग्य ज्ञानघन ऐसे आपको मैं मूढ किस प्रकार विचार सका हूं ॥ २४ ॥

प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्गमनामरूपं सदसद्विमुक्तम् ।
ज्ञानोपदेशाय गृहीतदेहं नमामहे त्वां पुरुषं पुराणम् ॥ २५ ॥
त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु ।
भ्रमन्ति कामलोभेर्ष्यामोहविभ्रान्तचेतसः ॥ २६ ॥
अद्य नः सर्वभूतात्मन् ! कामकर्मेन्द्रियाशयः ।
मोहपाशो दृढश्छिन्नो भगवंस्तव दर्शनात् ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं गीताऽनुभावस्तं भगवान् कपिलो मुनिः ।
अंशुमन्तमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप ! ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अश्वोऽयं नीयतां वत्स ! पितामहपशुस्तव ।
इमे च पितरो दग्धा गङ्गाम्भोऽर्हन्ति नेतरत् ॥ २९ ॥
तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य हयमानयत् ।
सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं समापयत् ॥ ३० ॥
राज्यमंशुमति न्यस्य निःस्पृहो मुक्तबन्धनः ।
और्वोपदिष्टमार्गेण लेभे गतिमनुत्तमाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे सगरोपाख्याने
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे प्रशान्त ! तस्मात्त्वां पुरुषं पुराणं केवलं नमामेत्यन्वयः पुराणपुरुषत्वे हेतुः मायायाः गुणाः कर्माणि च विश्वसृष्ट्यादीनि लिङ्गानि च ब्रह्मादिरूपाणि यस्य तम् प्रशान्तत्वे हेतुः सदसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां पुण्यपापाभ्यां वा विमुक्तम् अतोऽनामरूपं तत्तत्कृत-नामरूपशून्यं किं तु ज्ञानोपदेशाय गृहीतः प्रकटितो देहः शुद्धसत्त्व-मूर्तिर्येन तम्, यद्वा हे प्रशान्तमायेति हे अगुणेति च सम्बोध्य कर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैर्लिङ्गानि यस्येति योज्यम्, यद्वा प्रशान्ता मायागुणादयो यस्मिन्नित्येकमेव पदम् ॥ २५ ॥

संसारं व्याचष्टे—त्वन्माययेति द्वाभ्याम् । कामादिभिर्विभ्रान्तानि चेतांसि येषां ते इमे सर्वे गृहादिषु भ्रमन्ति ॥ २६ ॥

हे सर्वभूतात्मन् ! नोऽस्माकं त्वत्कृपयैव घटितात्त्वद्दर्शनाद्दृति-दृढोऽपि मोहमयः पाशश्छिन्नः कथम्भूतः कामादीनामाशय आश्रयः त्वत्प्रसादेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अश्वं लब्ध्वाऽपि साकाङ्क्षं प्रत्याह इमे चेति ॥ २९ ॥

तं परिक्रम्येति शुकोक्तिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतोऽहं भावयितुमप्यनर्हस्ततस्त्वां केवलं नमस्करोमीत्याह—प्रशान्तेति । मायागुणाः प्रकृतिगुणाः सत्त्वादयः कर्मलिङ्गं कर्म

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतदेहश्लेष्येति यस्य प्रशान्ता न विद्यन्ते स प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्गः तमनामरूपं जात्यादिभिस्तत्प्रयुक्तदेवादिनामभिश्च वर्जितं सदसद्विमुक्तं शुभाशुभफलमुक्तं चेतनाचेतनधर्मैरस्पृष्टं वा ज्ञानोपदेशाय नतु सुखदुःखानुभावाय गृहीतं स्वेच्छोपात्तं लिङ्गशरीरं येन तं पुराणं पुरुषं त्वां नमामहे ॥ २५ ॥

यन्मायेति यस्य मायारचितेषु गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या भोग्यस्थानादिबुद्ध्या भ्रमन्ति तं त्वां नमामहे इति पूर्वेणान्वयः । भ्रमणे हेतुं वदन् तत्कर्तॄन् विशिनष्टि—कामादिभिर्विभ्रान्तं चेतो येषां ते इति तत्र कामो रागः लोभोऽनलंबुद्धिः ईर्ष्या कामोपभोगविरोधित्वभ्रमः मोहश्चित्तविकारः ॥ २६ ॥

तद्दर्शनात्स्वस्य कृतार्थतामाविष्करोति—अद्येति । हे सर्वभूतात्मन् ! हे भगवन् ! तव दर्शनादद्याऽधुना नोऽस्माकं कामाः कामयन्त इति कामाः स्रगादयो विषया विषयस्पृहा वा कामः कर्माणि पुण्यापुण्यात्मकानि तत्करणानीन्द्रियाणि तेषामाश्रयो मूलभूतो मोहः देहात्मभ्रान्त्यादिरूपो दृढो निर्मोचयः छिन्नः आशय इति पाठान्तरं तदा कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि तेषां शब्दादिकामानां ग्राहकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि तेषां तत्प्रभावत्वात् तान्येवाशयमाश्रयो यस्य स मोहात्मकः पाशः मोहस्यात्मगतत्वेऽप्युभयेन्द्रियप्रवृत्तिमूलकत्वेनोभयेन्द्रियाश्रयत्वमुक्तम् ॥ २७ ॥

हे नृप ! इत्थं गीतः सङ्कीर्तितः संस्तुतोऽनुभावः प्रभावो यस्य स भगवान् कपिलो मुनिस्तमंशुमन्तं मनसाऽनुगृह्येदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २८ ॥

तदेवाह—अश्व इति । हे वत्स ! अंशुमन् ! अयमश्वस्तव पितामहस्य सगरस्य यज्ञीयः पशुर्नीयतां भस्मराशीन् दर्शयित्वा इमे च तव पितरः पितृव्याः दग्धास्तेच गङ्गाम्भ एवार्हन्ति नेतरच्चाम्भः गङ्गाम्भसैवैषां क्रियाः कार्याः नेतरेण भवतैषामुद्धारणमित्यर्थः ॥२९॥

एवमुक्तवन्तं कपिलं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसा प्रसाद्य प्रणिपत्यांशुमान् हयमानीतवान् तेन पशुना हेतुना क्रतुशेषं सगरस्समापयत् ॥ ३० ॥

ततो राज्यमंशुमति न्यस्य निधाय निस्पृहः देहतदनुबन्धिषु स्पृहारहितः मुक्त बन्धनं बन्धकमहम्ममत्वादिकं येन तादृशः और्वेणोपदिष्टो मार्गः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरूपः तेन न विद्यते उत्तमा यस्यास्तां गतिं मुक्तिं लेभे लब्धवान् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्वां न मामह इत्यन्वयः । त्वामिति क इति तत्राह—पुरुषमिति । तर्हि देवदत्तवच्छिन्नतमः कश्चिदयं स्यादिति नेत्याह, अनामरूपमिति । प्राकृतनामादिरहितं तत्कुत इति तत्राह—प्रशान्तेति । प्रशान्तानि उपरतानि मायागुणाः सत्त्वादयः कर्माणि तन्निमित्तव्यापाराः लिङ्गं शरीरं यस्य स तथा तत्कारणत्वेन मुख्यरभिन्नत्वम्, एतत्कथं घटते ? इति तत्राह—सदिति सतो प्रधानात् असतः परमाण्वादेः "विमुक्तं भिन्नं रुक्मवर्णम्" इति श्रुतेः । शरीरत्वेन नामरूपवर्णनात्तदभावकथनं कथमिति तत्राह, ज्ञानेति. लोकानुग्रहार्थं शरीरग्रहणं न तु कर्मनिमित्तम् अत एव नित्यदुःखाभावः ॥ २५ ॥

त्रिविधानां जीवानां स्वभावाभिभवो नास्तीति दर्शनाय मानुषस्वभावमाह—यन्मायेति । यस्य हरेर्मायया प्रकृत्या इच्छया वा रचिते निर्मिते लोके भूम्यादौ रचितगृहादिषु वस्तुबुद्ध्याऽनश्वराणीति मनसा भ्रमन्ति परिवर्तन्ते के मानुषा इति शेषः । निमित्तमाह—कामेति । कामो विषयाभिलाषः लोभो धर्मादिविषयार्थत्यागानिच्छा ईर्ष्या अक्षमा मोहो वैचित्त्यम् एतैर्विभ्रान्तं चेतो येषां ते तथा अतोऽन्यद्द्वयं व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

उपसंहरति अद्येति अद्य नोऽस्माकं पुत्रादिषु दृढो मोहपाशः अज्ञानहेतुकः स्नेहपाशश्छिन्न इत्यर्थः । कामाकर्मेन्द्रियेष्वा शेत इति कामकर्मेन्द्रियाशयः ॥ २७ ॥ १८ ॥

अर्हति अपेक्षते ॥ २९—३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रशान्तानि मायासम्बन्धीनि गुणकर्मलिङ्गानि यतः तं तथैव अनामरूपं मायिकनामरूपरहितम् । २५ ॥ २६ ॥

कामादीनामाशयः आश्रयः ॥ २७—२८ ॥

नेतरादिति नान्यथा निस्तार इत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात् त्वां केवलं नमामः कथम्भूतं प्रशान्ताः स्वप्रभावं वर्तुमशक्ताः माया प्रकृतिः गुणाः सत्त्वादयः कर्मलिङ्गाः सुरासुरादयो यस्मिन् तम् "नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुत्युक्तं नामरूपात्मकं जगत् तद्भिन्नमनामरूपं प्राकृतनामरूपरहितमित्यर्थः । सदसद्विमुक्तं शुभाशुभफलास्पृष्टम् तथापि ज्ञानोपदेशाय गृहीतः आविष्कृतो देहो येन तम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनादितो मायामोहिताः जीवाः संसारे भ्रमन्ति तत्र त्वत्कृपया त्वद्दर्शनं वयं प्राप्य कृतार्था इत्याह–त्वन्मायेति द्वाभ्याम् । कामादिभिर्विभ्रान्तानि चेतांसि येषां ते सर्वे इमे गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या उपादेयबुद्ध्या लोके भ्रमन्ति ॥ २६ ॥
कामो वासनात्मकः सङ्कल्पः कर्माणि च इन्द्रियाणि च तेषामाशयः आश्रयो योऽस्माकं मोह आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपाज्ञानम् एव पाशः तव दर्शनात् अद्य अधुना छिन्नः तव दर्शनात् वयं कृतार्था इत्यर्थः ॥ २७—३० ॥
अनुत्तमां निरतिशयाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

———

भाषाटीका ।

हे प्रशांत ! माया के सत्वादि गुणों से जो कर्म सृष्ट्यादिक है वही आपका परत्व सूचक लिङ्ग (लक्षण) है तथा प्राकृत नाम रूप से रहित है और कार्य कारण से विमुक्त जिनका स्वरूप और ज्ञान के उपदेश करने के लिये ग्रहण किया देह जिनने ऐसे पुराण पुरुष आपको नमस्कार हो ॥ २५ ॥
आप की माया से रचित इस लोक में गृहादि वस्तुओं में परमार्थ बुद्धि करके चेतन, भ्रम को प्राप्त होते हैं, कारण कि–काम लोभ, ईर्षा, मोह, इनसे विभ्रांत चित्त वाले हैं ॥ २६ ॥

हे सर्व भूतात्मन् ! अब मेरा काम, कर्म, इन्द्रिय और अन्तःकरण में पड़ा रहा जो मोह रूप दृढ पाश [फांस] सो हे भगवान् ! यह आपके दर्शन से छिन्न होगया ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे नृप ! जब अंशुमान ने श्री कपिल देवजी का इस प्रकार प्रभाव गाया तब भगवान् श्री कपिल देव जी बुद्धि से अनुग्रह करके अंशुमान से बोले ॥ २८ ॥

श्री भगवान उवाच ॥

भगवान् श्रीकपिल देवजी बोले, कि–हेवत्स ! तुमारे पितामह के यज्ञ का पशु यह अश्व तुम लेजाओ और यह तुमारे पितर (काका) लोग दग्ध हुए भये श्रीगंगाजी के जल को चाहते हैं अन्य कुछ नहीं ॥ २९ ॥

तब अंशुमान् श्री भगवान की परिक्रमा देकर शिरसे प्रणाम करके प्रसन्न कर अश्व को घर ले आये । सगर ने भी उस पशु से अवशिष्ट यज्ञ को समाप्त किया ॥ ३० ॥
और राजा सगर अंशुमान पर राज्य छोड़कर निःस्पृह और मुक्तबन्धन होकर और्वऋषि के उपदिष्ट मार्ग से सर्वोत्तम गति को प्राप्त हुए ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में अष्टम अध्याय की
वृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

———

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अंशुमांश्च तपस्तेपे गङ्गानयनकाम्यया ।
कालं महान्तं नाशक्नोत्ततः कालेन संस्थितः ॥ १ ॥
दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ।
भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स सुमहत्तपः ॥ २ ॥
दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदाऽस्मि ते ।
इत्युक्तः स्वमभिप्रायं शशंसावनतो नृपः ॥ ३ ॥
कोऽपि धारयिता वेगं पतन्त्या मे महीतले ।
अन्यथा भूतलं भित्त्वा नृप ! यास्ये रसातलम् ॥ ४ ॥
किं चाहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजन्त्यघम् ।
मृजामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥

भगीरथ उवाच ।

साधवो न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः ।
हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः ॥ ६ ॥
धारयिष्यति ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणाम् ।
यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु ॥ ७ ॥
इत्युक्त्वा स नृपो देवं तपसा तोषयच्छिवम् ।
कालेनाल्पीयसा राजंस्तस्येशः समतुष्यत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नवमेंऽशुमतो वंशः खट्वाङ्गावधिवर्ण्यते ।
गङ्गा भूतलमानिन्ये यस्य पौत्रो भगीरथः ॥ ० ॥

यथा सगरः पौत्राय राज्यं दत्त्वा तपस्तेपे तथांऽशुमांश्च स्वपुत्राय राज्यं दत्त्वा महान्तं कालं तपस्तेपे इति चकारस्यार्थः नाशक्नोत् गङ्गामानेतुमिति शेषः संस्थितो मृतः ॥ १ ॥

कालं मृत्युमेयिवान् प्राप्तः ॥ २ ॥

तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास ते वरदाऽस्मीति गङ्गयोक्तः सन् स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं शशंस कथयामास ॥ ३ ॥

आह गङ्गा कोऽपि गगनात्पतन्त्या मे वेगं धारयिता धारयिष्यति ॥ ४ ॥

किञ्च आमृजन्ति क्षालयिष्यन्ति तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥

अघं हरन्ति हरिष्यन्ति अघं भिनत्तीत्यघभित् ॥ ६ ॥

आत्मा कथम्भूतः ? यस्मिन्निदं विश्वमोतं ग्रथितमूर्ध्वतन्तुषु शाटीव पटइव प्रोतं च तिर्यक्तन्तुषु पट इव असौ सर्वाधारत्वाद्वेगं धारयिष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्यव गङ्गामुक्त्वा तच्छ्रुत्वेतिपाठे आविरभवदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमानीताश्वः पितामहदत्तराज्योऽंशुमान् पितॄणां समुत्तरणार्थं गङ्गामानेतुमिच्छया महान्तं कालं तपस्तेपे चक्रे नाशक्नोत् गङ्गामानेतुं न प्रबभूव किन्तु कालेनोपसंहृतो मृतो बभूव ॥ १ ॥

अथ तस्यांशुमतः सुतो दिलीपोऽपि तद्वत् पितृवत्तपःकुर्वन् गङ्गामानेतुमशक्त एव कालं मृत्युमेयिवान् प्राप्तवान् अथ तस्य दिलीपस्य सुतो भगीरथः स सुमहत्तपश्चक्रे ॥ २ ॥

ततस्तेन तपसा प्रसन्ना गङ्गा दर्शयामास, आत्मानमिति शेषः । ते तुभ्यं वरदाऽस्मीति तं भगीरथमुवाचेति शेषः । इत्थं गङ्गयोक्तो नृपो भगीरथः प्रणतः स्वकीयमभिप्रायं शशंस उक्तवान् ॥ ३ ॥

पुनस्तं गङ्गोवाच—कोन्विति द्वाभ्याम् । महीतले पतन्त्या मम वेगं कोनु धारयिता ? कोपीति पाठे अपि शब्दः सम्भावनायां कोवा धारयितेत्यर्थः । न चेद्धारयिता कोपि न विद्यते चेत् तर्हि हे नृप ! भूमितलं भित्त्वा रसातलं यास्ये गमिष्यामि ॥ ४ ॥

भूमितल एव किं न प्रवहसीत्यत्राह—किञ्चेति । किञ्चाहं भुवं यास्ये भूमौ न प्रवहामीत्यर्थः । तत्र हेतुः, नरा भूमिष्ठाः अघं पापं मय्यामृजन्ति शोधयन्ति प्रक्षिपन्ति तन्नरैर्दत्तमघमहं क्व मृजामि प्रक्षिपामि ? हे राजन् ! तत्र विचिन्त्यतामुपाय इति शेषः ॥ ५ ॥

ततो भगीरथ आह—साधव इति द्वाभ्याम् । न्यासिनः काम्यकर्मत्यागिनः शान्ता जितेन्द्रियाः ब्रह्मिष्ठाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः यद्वा अतिशयितं ब्रह्म ब्रह्मिष्ठं तेन तदुपासका लक्ष्यन्ते ब्रह्मविद्ग्रेसरा इत्यर्थः । अतएव लोकपावनाः साधवस्तवाघं नरैस्त्यक्तमङ्गसङ्गात् स्नानरूपाद्धरन्ति तर्हि ते क्व मृजन्तीत्यत्राह—तेष्वास्ते अघभिद्धरिरिति । तेषु साधुषु अघभिद्धरिरास्तेहि तर्हि हरिरपि क्व मृजतीत्याशङ्क्याऽघभिदित्यनेन परिहृता अघं भिनत्ति निरस्यति नाशयतीति यावत् नत्वघमादायान्यत्र प्रक्षिपतीति अभिप्रायः ॥ ६ ॥

एवं किञ्चाहमित्यादेरुत्तरमुक्तमथ कोन्वित्यादेरुत्तरमाह-धारयिष्यतीति । रुद्रो रुद्रशरीरकः परमात्मा तव वेगं धारयिष्यति तस्य धारणायामसामर्थ्यशङ्कां वारयन्विशिनष्टि—शरीरिणां ब्रह्मादिस्थावरान्तानामात्मा अन्तःप्रविश्य प्रशासनेन धारकः किंबहुना यस्मिन् परमात्मनि इदं विश्वं प्रोतं शरीरतया समवेतं यथा तन्तुषु शाटी तद्वत्कृत्स्नविश्वधारकस्याकाशितभ्रम एव बिभर्त्यसावित्युक्तविभवस्य त्वद्वेगधारणायां सामर्थ्यं कैमुत्यन्यायसिद्धमिति भावः ॥ ७ ॥

इत्येवंविधं तस्य भगीरथस्य वच आकर्ण्य तं भगीरथं पुनर्गङ्गोवाच, तर्हि मद्वेगस्य धारणार्थं महेशानं रुद्रशरीरकं परमात्मानं प्रसाद्य प्रसन्नं कुर्विति तद्गङ्गावचः श्रुत्वा स नृपो भगीरथस्तपसा शिवमतोषयत्, हे राजन् ! अल्पीयसैव कालेन तस्य भगीरथस्य ईशानो रुद्रः प्रसन्नो बभूव ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महदपराधपङ्कप्रक्षालनेनात्मजनोद्धाराय महान्तं कालं तपस्तेप इत्यन्वयः । संस्थितो मृतः ॥ १ ॥

कालमेयिवान् मरणं प्राप्तः ॥ २ ॥

प्रसन्ना देवी ते वरदाऽस्मीति निगद्य स्वात्मानं तमुद्दिश्य प्रदर्शयामास ॥ ३ ॥ ४ ॥

किञ्च रसातलप्रवेशकारणमेतत् एव न, अन्योऽप्यस्तीत्याशयेनाह—किञ्चेति । कुतो नरकप्राप्तिरिति तत्राह—नरा इति । पापिनो नराः स्नानादिना मय्यघमामृजन्ति शोधयन्ति पापं निक्षिप्य स्वयं शुद्धा भवन्ति । हे राजन् ! तदघं मृजामि शोधयामि क्वेति शेषः । क्व निक्षिप्य शुद्धा भवामि अत्रास्मिन्नर्थे विविक्तयतां नराणामघसंहर्त्र्यहं मदघसंहर्ता क इति विवेकः क्रियतामित्यन्वयः ॥ ५ ॥

उत्तरमाह—साधव इति । शमदमादिलक्षणसम्पन्नाः साधवोऽत एव निराशिषः स्वर्गादिसुखलक्षणाशारहिताः कुत इति तत्राह—ब्रह्मिष्ठा इति । इष्ठन् प्रत्ययान्तं चैतत् ब्रह्मणि पूर्णे भगवद्भक्तत्वेति शेषः । अमी अतिशयेन ब्रह्मपूर्णाः ब्रह्मिष्ठाः ब्रह्मणैव स्थिता इत्ययं छान्दसः तथात्वे ब्रह्मस्था इति स्यात्तस्मादयमिष्ठन्नन्तमनुसृत्यैवं कृतं लोकपावना एवंविधाः ये स्वहृदा हरिं प्राप्तास्ते अङ्गसङ्गात्पादप्रक्षालनादिना इन्द्रियाङ्गसम्बन्धात्पापिनामघं हरन्तीति शेषः । तेषां स्वहृदि स्थितहरिसान्निध्यात्पापं नास्त्येव तव किं वक्तव्यमनवरतपद्मनाभपादसरोजनिजवासाया इत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वितीयं प्रश्नं परिहृत्य प्रथमं परिहरति—धारयिष्यतीति । शरीरिणामात्मा ऽहङ्काररूपेण स्वरूपभूत इव शाटी कन्थागुम्फितत्रिपुटिका वा ॥ ७ ॥

तथाल्पीयसा कालेन शिव आशु अतुष्यतेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—४ ॥

किञ्चेति मया निमित्तभूतया अघं पापं मृजन्ति नाशयन्ति तदघं तत्सङ्गानभिरुच्चेर्जातं मनसो दुःखमित्यर्थः । गङ्गाप्रसङ्गे पापात्यन्तनाशस्य कोटिधा पुराणादिप्रसिद्धेः अंहोदुःखव्यसनेष्वघमित्यमरकोशात् ॥ ५ ॥

साधवः स्वाधिकारप्राप्तशास्त्रीयाचारनिरताः न्यासिनः कर्मतत्फलाऽनासक्ताः शान्ताः शुद्धान्तःकरणाः ब्रह्मिष्ठा वेदविचारदक्षाः स तेष्वास्त इति अघानि अघ मार्ष्टि निमार्ष्टीति तथा सदा साधूनां सङ्गात् तत्सङ्गात् तत्स्फूर्तेस्तद्दुःखं न भवितेति भावः ॥ ६—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगीरथोऽनयद्गङ्गां सौदासो राक्षसोऽभवत् ।
हरिं मुहूर्तात् खट्वाङ्गः प्रापेति नवमे कथा ॥ ० ॥

तथेति राज्ञाऽभिहितं सर्वलोकहितः शिवः ।
दधारावहितो गङ्गां पादपूतजलां हरेः ॥ ९ ॥
भगीरथः स राजर्षिर्निन्ये भुवनपावनीम् ।
यत्र स्वपितॄणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते ॥ १० ॥
रथेन वायुवेगेन प्रयान्तमनुधावती ।
देशान्पुनन्ती निर्दग्धानासिञ्चत्सगरात्मजान् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यथा सगरः पौत्रे राज्यं न्यस्य तपस्तेपे तथैवांशुमांश्च दिलीपे स्वपुत्रे राज्यं न्यस्य तपस्तेपे इत्यर्थे चकारः ॥ १ ॥

यथांशुमान् तद्वत् ॥ २ ॥

देवी गङ्गा स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं कोऽपीति गङ्गोक्तिः मामृजन्ति क्षालयिष्यन्ति तत्रोपायो निश्चिन्त्यताम् ॥ ३—५ ॥

अङ्गसङ्गात् स्नानात् हरन्ति हरिष्यन्ति तेषां तदघं को हरिष्यतीति चेत् हरिरेव अघभित् तेन हरिं विना तीर्थतपः प्रायश्चित्तादिभिः पापं वस्तुतो न नश्यतीत्यजामिलोपाख्यानोक्तः सिद्धान्तो दृढीकृतः ॥ ६ ॥

रुद्र इत्यधुनापि त्वं यस्य शिरसि तिष्ठस्येवेति भावः यस्मिन्निदं विश्वमोतं प्रथितम् ऊर्ध्वतन्तुषु शाटीव प्रोतं च तीर्यक्तन्तुषु शाटीवेति तस्येश्वरत्वं दर्शितम् ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीगङ्गावतरणं अंशुमतो वंशं च खट्वाङ्गावधिवर्णयति, अंशुमानिति नवभिः । महान्तं कालं तपस्तेपे तथापि न शक्तो गङ्गामानेतुमिति शेषः ॥ १ ॥

कालमन्तकालम् ॥ २ ॥

देवी गङ्गा तं स्वात्मानं दर्शयामास नृपोऽपि अवनतस्सन् स्वाभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं शशंस ॥ ३ ॥

गङ्गोवाच—क इत्यादि ॥ ४ ॥

मामृजन्ति क्षालयिष्यन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

ते वेगं रुद्रो धारयिष्यति तत्रापि आत्मा परमात्मा हरिः तस्ते यस्मिन् आत्मनि इदं विश्वमोतं प्रथितमूर्ध्वतन्तुषु शाटीव पट इव प्रोतं च तिर्यक्तन्तुषु पट इव ॥ ७।८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीशचरणौ शरणं प्रपद्ये ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–गंगाजी के लाने की कामना से राजा अंशुमान ने बड़ा तप किया तप करते २ महान् काल व्यतीत होगया गंगाजी के ले आने को समर्थ नहीं हुए इतने में काल पूरे होने से देहान्त को प्राप्त हुए ॥ १ ॥

उनके पुत्र दिलीप महाराज भी अंशुमान् के तरह गंगा लाने में समर्थ न होकर परलोक गये ॥ दिलीप के पुत्र भगीरथ ने महान् तप किया ॥ २ ॥

तब श्रीगंगा देवी दर्शन देकर बोलीं, कि मैं तेरे ऊपर प्रसन्न हूं तू वर मांगले इस प्रकार गंगाजी ने जब भगीरथ को कहा तब राजा भी प्रणत होकर अपना सब अभिप्राय कहता हुआ ॥ ३ ॥

तब फिर श्री गंगाजी बोलीं, कि— हे नृप ! जब मैं महीतल में ऊपर से पडूंगी तब मेरा कोई भी वेग को धारणा तौ करेगा ? नहीं तौ मैं भूतल को भेदन कर रसातल को चली जाऊंगी ॥ ४ ॥

हे राजन् ! अथवा मैं पृथिवी पर नहीं जाऊंगी क्यों कि ? मनुष्य अपना पाप मेरे विषै धोवेंगे, फिर उस पापको मैं कहां धोऊंगी आप यह तौ विचार करो ॥ ५ ॥

भगीरथ उवाच ॥

राजा भगीरथ बोले, कि–साधुजन, सन्यासी, शांत ब्रह्मनिष्ठ लोक को पवित्र करने वाले महात्माजन अपने अंग के संग से तुमारे अघों को हर लेंगे, क्योंकि–उनके विषै अघ हरन करने वाले श्रीहरि विराजते हैं ॥ ६ ॥

और आपके वेग को श्रीरुद्र धारणा करेंगे जो रुद्र जीवों को आत्मा के सदृश प्रिय हैं और जिन रुद्र अंतर्यामी में यह विश्व ओत प्रोत होरहा है जैसे कि–तंतुओं में वस्त्र ॥ ७ ॥

इतना कह कर राजा भगीरथ ने तप से शिवजी को प्रसन्न किये, हे राजन् शिवजी भी थोड़े ही काल में राजा पर प्रसन्न होगये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

राज्ञाऽभिहितं तथेत्यङ्गीकृत्य हरेः पादेन पूतं जलं यस्याः ॥ ९—११ ॥

यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डहता अपि ।
सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः ॥ १२ ॥
भस्मीभूताङ्गसङ्गेन स्वर्याताः सगरात्मजाः ।
किंपुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः ॥ १३ ॥
न ह्येतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितम् ।
अनन्तचरणाम्भोजप्रसूताया भवच्छिदः ॥ १४ ॥
सन्निवेश्य मनो यस्मिंश्छ्रद्धया मुनयोऽमलाः ।
त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो यातास्तदात्मताम् ॥ १५ ॥
श्रुतो भगीरथाज्जज्ञे तस्य नाभोऽपरोऽभवत् ।
सिन्धुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रसङ्गाद्गङ्गामाहात्म्यमाह-चतुर्भिः । यत् यस्या जलस्पर्शमात्रेण तत्र केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात् ब्रह्मणि स्वकृतेन दण्डेन हता अपि ॥ १२ ॥

तां श्रद्धया ये सेवन्ते इति शेषः तत्प्रपञ्चयति भस्मीभूतेनाङ्गेन यः सङ्गस्तेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

अनन्तस्य विशेषणं सन्निवेश्येति त्रैगुण्यं देहसम्बन्धम् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो राज्ञा भगीरथेनाऽभिहितः गङ्गाया वेगं धारयेति विज्ञापितः सर्वस्य लोकस्य हितकरः शिवस्तथेति विश्रम्यैतमित्युक्त्वा अवहितः सावधानः हरेः पादावनेजनेन पूतं जलं यस्यास्तां गङ्गां दधार अत्र शिवशब्दः शिवमात्रपरो न तु विशेष्यभूतपरमात्मपर्यन्तः गङ्गाया हरिपादपूतजलत्वविशेषणासामर्थ्यात् यद्वा पूर्वत्रापि रुद्रेशानादिशब्दाः विशेषणभूतरुद्रमात्रगोचराः आत्मा शरीरिणामित्यादि तु अष्टमूर्तित्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ ९ ॥

ततो राजर्षिर्भगीरथो यत्र पितॄणां देहाः भस्मीभूताः शेरते आसते तत्र भुवनपावनीं गङ्गां निन्ये स्म आनयत् ॥ १० ॥

वायोरिव वेगो यस्य तेन रथेन प्रयान्तं भगीरथम् अनुधावन्त्यनुगच्छन्ती गङ्गा देशान् मार्गस्थानपि पुनन्ती निर्दग्धान् सगरात्मजानभ्यषिञ्चत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मभूते ब्रह्म दर्पो वा कपिले यो दण्डः स्वकृतापराधरूपस्तेन हता दग्धा अपि सगरात्मजाः यस्या गङ्गाया जलस्पर्शमात्रेण हेतुना केवलं देहभस्मभिरेव निमित्तभूतैः यज्जलस्पृष्टदेहभस्मभिर्हेतुभूतैर्दिवं जग्मुः ब्रह्मदण्डहता अपीत्यनेन—

न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च ।
नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ॥

इति नारायणवचनोक्तरीत्या ब्रह्मदण्डहतानां नारकैरपि निन्द्यत्वं तेषामप्युत्तारकत्वेन गङ्गाजलस्य निरतिशयपावनत्वमुक्तम् ॥१२॥

एतदेव किंपुनर्न्यायेन दर्शयति-भस्मेति । भस्मभूतानामङ्गानां यः सङ्गो गाङ्गाम्भःसङ्गः तेनैव हेतुना सगरात्मजाः स्वः स्वर्गं याताः ये धृतं व्रतं गङ्गाम्भःस्नानरूपं यैः ते श्रद्धया देवीं गङ्गां सेवन्ते ते दिवं यान्ति इति किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सकलाघापहारिणा मुक्तिहेतुभूतजलस्पर्शाया गङ्गायाः स्वर्गप्राप्तिमात्रहेतुत्वं नाश्चर्यं कार्यमित्याह-नहीति । अनन्तस्य भगवतः चरणाम्भोजात्प्रसूताया अतएव भवच्छिदः पापनिवर्तनसम्यग्ज्ञानप्रवर्तनद्वारा भवं संसारं छिनत्तीति तथाभूतायाः स्वर्धुन्याः स्वर्गायाः गङ्गाया यन्माहात्म्यमुदितमुक्तं तदेतत्परमाश्चर्यं नहीति उक्तविधं माहात्म्यमनन्तचरणाम्भोजप्रसूतत्वप्रयुक्तमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अथानन्तचरणाम्भोजमाहात्म्यं दर्शयितुं तद्विशिनष्टि—यस्मिन्निति । अमलाः निर्मलान्तःकरणाः मुनयो यस्मिन्ननन्तचरणाम्भोजे श्रद्धया मनो निवेश्य दुस्त्यजं त्रैगुण्यं त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यं त्रिगुणान् हित्वा प्रकृतिसम्बन्धं हित्वेति यावत् सद्य एव तदात्मतामनन्ततुल्यस्वभावतां मुक्तिमित्यर्थः याताः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भगीरथात् श्रुताख्यः पुत्रो जज्ञे तस्य श्रुतस्य नाभाख्यः पुत्रोऽभूत् ततो नाभाख्यात् सिन्धुद्वीपस्तस्मात् सिन्धुद्वीपात् अयुतायुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राज्ञाभिहितः शिवः ॥ ९ ॥ १० ॥

ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात् ।
दत्त्वाऽक्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥
ततः सुदासस्तत्पुत्रो मदयन्तीपतिर्नृपः ।
आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् ।
वसिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्मणा ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गयान्तं भगीरथम् अनुधावती पृष्ठतः आयान्ती ॥ ११ ॥
देहभस्मभिः साकम् ॥ १२ ॥

भस्मीकृताङ्गस्य स्वर्धुन्याः सङ्गेन ॥ १३ ॥

श्रीनारायणचरणसङ्गलब्धमेवास्या माहात्म्यं नान्यतोऽतो नैतच्चित्रमित्याह–नहीति । इह सगरात्मजकथाप्रसङ्गे गङ्गा-माहात्म्यमुदितमतएव भवच्छिदः संसारच्छेद्याः जन्मच्छेद्या वा "भवो भङ्गं हरे प्राप्तौ सत्तासंसारजन्मसु" इति ॥ १४ ॥

संसारच्छेदनमाहात्म्यं श्रीहरिनिष्ठं गङ्गाया उपचार इत्या-शयवानाह–सन्निवेश्येति । तदात्मतां तत्सायुज्यलक्षणां मुक्तिं तत्स्वामिकतां वा ॥ १५ ॥

एवं भगीरथस्य गङ्गानयनादिमाहात्म्यमुक्त्वा तत्सन्ततिं कथयति–श्रुत इति । तस्य श्रुतस्य नाभस्य परः सुतः ततः अयुतायोः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथेति यत्रयत्र गङ्गा यास्यति तत्रैवाऽहमेवेति मच्छिरस्येव सा सुखेन यात्वित्यर्थः ॥ ९—१३ ॥

इह यदुदितं सगरात्मजोद्धरणं परमत्राश्चर्यं न भवति॥१४॥
यस्मिन्ननन्ते ॥ १५—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरेः पादेन पूतं जलं यस्यास्ताम् ॥ ९-११ ॥

ब्रह्मणा एव वाजिहरचौर इत्याद्यवज्ञारूपः अकृतो यो दण्डस्तेन हता अपि केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षाद् यस्या जलस्य स्पर्शमात्रं तेन दिवं याताः ॥ १२ ॥

स्वः स्वर्गं याताः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्मिन् अनन्ते त्रैगुण्यं प्राकृतमण्डलम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भगीरथ ने जो आप से प्रार्थना करी सर्वलोक के हित परायण श्री शिवजी ने भी राजासे तथास्तु कहकर सावधान होकर श्रीहरि के चरण से पवित्र जलवाली श्रीगंगाजी को शीशपर धारण करी ॥ ९ ॥

तब वह राजर्षि भगीरथ भी भुवन पावनी श्रीगंगाजी को जहां अपने पितरों के देह भस्म होकर पड़े रहे तहां पर लेगये ॥ १० ॥

वायु सदृश वेग वाले रथ पर बैठकर आगे चलने वाले भगीरथ के पीछे दौड़ती हुई अपने दिव्य विमल जलों से देशों को पवित्र करती हुई जले हुए सगर पुत्रों को सींचती भई ॥ ११ ॥

जिनके जलके स्पर्श मात्र से ब्रह्म रूप श्री कपिलदेव के विषे अपने किये हुए अपराध से नष्ट हुए भी सगरपुत्र स्वर्ग को गये तिसमें भी केवल देह के भस्म मात्र से जल स्पर्श हुआ देह से भी नहीं ॥ १२ ॥

भस्मी भूत अंग के संग से सगरात्मज स्वर्ग को चले गये तो फिर जीवते हुए जो पुरुष धृतव्रत होकर श्रद्धा से श्रीगंगाजी का सेवन करते हैं उनका वैभव क्या कहैं ॥ १३ ॥

स्वर्धुनी (श्रीगंगा) का यह कुछ बड़ा आश्चर्य नहीं है जो यहां कहा है क्योंकि वह तो साक्षात् अनंत के चरण कमल से उत्पन्न हुई है और इसीसे संसार के बन्धन को काटने वाली है ॥ १४ ॥

जिन श्रीहरि में श्रद्धा से मन को लगाकर निर्मल मुनिजन दुस्त्यज त्रिगुणमय संसार को छोड़कर तत्काल में तदात्मत्व (हरि के भाव) को प्राप्त होगये ॥ १५ ॥

हां फिर भगीरथ महाराज के पुत्र श्रुत हुए तिनके नाभ हुए तिनसे सिंधुद्वीप भये तिनके पुत्र अयुतायु भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नलस्य सखा अयात्प्राप्तः तत्सुतः ऋतुपर्णस्य सुतः ॥ १७ ॥
तत्पुत्रः सौदासः ॥ १८ ॥

राजोवाच।

किन्निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः।
एतद्वेदितुमिच्छामः कथ्यतां न रहो यदि ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच।

सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन्रक्षो जघान ह।
मुमोच भ्रातरं सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया ॥ २० ॥
स चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे।
गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् ॥ २१ ॥
परिवेक्ष्यमाणं भगवान्विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा।
राजानमशपत्क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि ॥ २२ ॥
रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम्।
सोऽप्यपोऽञ्जलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः ॥ २३ ॥
वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ।
दिशः खमवनीं सर्वं पश्यन् जीवमयं नृपः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

न रहो न रहस्यम् ॥ १९ ॥

मृगयां चरन् कञ्चिद्राक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच स भ्राता पलाय्य गतः ॥ २० ॥

अघमनिष्टं सूदः पाचकस्तद्रूपधरः सन् राज्ञो गृहे वर्त्तमानः ॥ २१ ॥

अभक्ष्यमञ्जसा विलोक्य एवं नरमांसव्यवहारेण ॥ २२ ॥

वसिष्ठ एव तं शापं द्वादशवार्षिकं चक्रे ॥ २३ ॥

रुशतीः तीक्ष्णाः अपः स्वपादयोर्जहौ नान्यत्र तत्र हेतुः दिश इति एवमनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितम् मित्रस्य कलत्रस्य वाचः सहनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततोऽयुतायुषः ऋतुपर्णः संबभूव, तं विशिनष्टि-यः ऋतुपर्णो नलस्य सखा, तयोः परस्परोपकर्तृत्वरूपं सखित्वं दर्शयति-नलाश्वविद्यामश्वशिक्षाप्रतिपादिकां विद्यामनलात् प्राप्तवान्, किंकृत्वा? तस्मै नलायाऽक्षहृदयं द्यूतशास्त्ररहस्यं दत्त्वा तस्य ऋतुपर्णस्य सुतः सर्वकामः ॥ १७ ॥

ततः सर्वकामात्सुदासो जज्ञे इति शेषः। तत्पुत्रः सुदासस्य पुत्रो मदयन्त्याः पतिः हे नृप! यं मदयन्तीपतिं मित्रसहमाहुः तमेव कल्माषाङ्घ्रिञ्चाहुः स एव काचित्कदाचित् वसिष्ठस्य शापाद्रक्षो बभूव स्वकर्मणा अनपत्यः औरसहरहितश्च बभूव क्षेत्रजस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तं तद्वृत्तान्तं विस्तरेण बुभुत्सया परिपृच्छति राजा-किन्निमित्त इति। महात्मनः सौदासस्य गुरुशापः यदेव निमित्तं यस्य तादृशो बभूव तद्वसिष्ठशापस्य निमित्तं वेदितुमिच्छामि तद्यदि न रहस्यं कथयितुं योग्यं चेत्कथ्यताम् ॥ १९ ॥

एवं पृष्टः प्राह मुनिः-सौदास इत्यादिना वसिष्ठकलहवृत्तान्त इत्यतः प्राक्तनेन। मृगयैव शीलं यस्य सः सौदासो मित्रसहः चरन् रक्षो हतवान् रक्षसो भ्रातरन्तु न जघान किन्तु मुमोच ततः स रक्षसो भ्राता गतस्सन् राज्ञः सौदासस्याघं भ्रातृहननरूपमपराधं चिन्तयन् प्रतिचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया राज्ञो गृहे यः सूदः पाचकः तद्रूपधरो भोक्तुमिच्छवे गुरवे वसिष्ठाय पक्वं नरामिषं निन्ये ॥ २० ॥ २१ ॥

ततो भगवान् वसिष्ठः परिवेक्ष्यमाणं भोजनपात्रे निक्षिप्यमाणं नरामिषमत एवाभक्ष्यमञ्जसा आशु विलोक्य ज्ञात्वा क्रुद्धो राजानं मित्रसहमशपत् किमिति एवम् एवङ्कारयंस्त्वं रक्षो भविष्यसीति ॥ २२ ॥

ततस्तन्नरामिषं परिवेक्ष्यमाणं सूदरूपधरेण रक्षसा कृतं नतु राज्ञा कारितमिति विदित्वा स्ववाक्यानृतत्वपरिहाराय शापं द्वादशवर्षावधिकं चक्रे ततः सोऽपि सौदासोऽप्यञ्जलिना अपः जलमादाय गुरुं वसिष्ठं शप्तुं समुद्युक्तः मदयन्त्या निवारितः रुशतीस्तीक्ष्णाः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ताः कमनीया अपः स्वपादयोर्जहौ तत्याज, तत्र हेतुः दिशः आकाशं सर्वामवनिं भूमिञ्च जीवप्रचुरं जगत्पश्यन्नेव तास्वपएव स्वपादयोर्जहाविति भावः । नृपः सौदासः ॥ २३,॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ऋतुपर्णः अयात्प्राप्तवान् तत्सुतः ऋतुपर्णसुतः ॥ १७ ॥

यं सुदासपुत्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रक्षो राक्षसं मृतं भ्रातरं प्रतिचिकीर्षया भ्रातृहन्तृहननलक्षणप्रतिकारेच्छया ॥ २० ॥

सूदरूपधरः पाचकवेषधरः नरामिषं नरमांसम् ॥ २१ ॥

एवंविधः ॥ २२ ॥

रक्षःकृतं राक्षसकृतम् ॥ २३ ॥

रुषतीः क्रूराः मन्त्रितत्वात् "रुषरिष हिंसायाम्" हिंसयन्तीर्वा "रुश् शब्दे" हतं चिकीर्षामि इति शब्दयन्तीर्वा माघमासे रदन्त्याप इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न रहो भवीति श्रीमद्वसिष्ठस्यैव तत्र दोषवत् प्रतीतिश्चेत्तदा नोद्घाटनीयमित्यर्थः ॥ १९—२० ॥

सूदरूपधरः तमाविष्टः सन्नित्यर्थः । अपरिचितस्य पाकानधिकारात् ॥ २१—४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अयात् "या प्रापणे" प्राप्त इत्यर्थः । अक्षहृदयं द्यूतविद्यारहस्यं अस्मै नलाय ॥ १७—१९ ॥

किञ्चिद्रक्षः कञ्चिद्राक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच स भ्राता ॥ २० ॥

राज्ञो यः सूदः पाचकस्तद्रूपधरः ॥ २१ ॥

अभक्ष्यं नरमांसम् ॥ २२ ॥

सर्वज्ञतया रक्षसैव कृतं न तु राज्ञेति विमृश्य तत् शापं द्वादशवार्षिकं चक्रे सोऽपि सौदासोऽपि ॥ २३ ॥

रुषतीः क्रोधाग्निरूपाः स्वपादयोरेव नान्यत्र दिगादीनां दाहप्रसङ्गात् एतेन कल्माषपादत्वं मित्रसहत्वं च दर्शितं मित्रस्य कलत्रस्य वाचः सहनात् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नलस्य सखा नलसखः तस्मै नलाय अक्षहृदयं अक्षविद्यां दत्वा अश्वविद्याम् अयात् प्राप्तः ॥ १७ ॥

तत्पुत्रः ऋतुपर्णपुत्रः सुदासः ॥ १८ ॥

रहः रहस्यं न चेत्तर्हि कथ्यताम् ॥ १९ ॥

अथ सौदासस्य मित्रसहत्वं कल्माषाङ्घ्रित्वं वसिष्ठशापात् राक्षसत्वं स्वकर्मणा ऽनपत्यत्वं च वर्णयति—सौदास इत्यादिना, भ्रातरं रक्षसः मुमोच न जघान स रक्षोभ्राता प्रतिचिकीर्षया सुदासवधाय गतः सुदासगृहे प्रविष्टः ॥ २० ॥

सूदः पाचकस्तद्रूपधरः गुरवे वसिष्ठाय ॥ २१ ॥

परिवेक्ष्यमाणां भोजनपात्रे निक्षिप्यमाणाम् अभक्ष्यमञ्जसा विलोक्य ॥ २२ ॥

सोऽपि सुदासोऽपि अपां जलमञ्जलिनाऽऽदाय गुरुं शप्तुमुद्यतः ॥ २३ ॥

तदा मदयन्त्या वारितः रुषतीः तीक्ष्णा अपः स्वपादयोर्जहौ पदयोर्जहाविव्यत्र हेतुः दिश इत्यादि, अनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितम् मित्रस्य कलत्रस्य क्रोधवेलायामपि वचनसहनात् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तिन से ऋतुपर्ण भये जो नलके सखा होकर उनको अक्ष विद्याका रहस्य बतलाकर नल से अश्वविद्या को प्राप्त हुए उन ऋतुपर्ण का पुत्र सर्वकाम हुआ ॥ १७ ॥

सर्वकामके पुत्र सुदास हुए तिनके पुत्र मदयंती रानी के पति राजा सौदास भये जिनको मित्रसह भी कहते हैं और किसी कारण से कल्माषांघ्रि भी कहते हैं सो वसिष्ठ जी के शाप से राक्षस हुए और अपने कर्म से निपुत्री भी हुए ॥ १८ ॥

राजो वाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि—महात्मा सौदास को किस निमित्त से गुरुजी का शाप हुआ यह मैं जानने की इच्छा करता हूं यदि गोप्य न हो तो ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—किसी समय सौदास ने सिकार खेलते समय किसी राक्षस को मारा और उसके भ्राता को छोड़ दिया वह राक्षस का भ्राता राजा से भाई के बदले लेने की इच्छा कर चला गया ॥ २० ॥

वह राजा का अनिष्ट विचारता हुआ राजा के घर में रसोइया का रूप धर कर भोजन की कामना वाले गुरुजी को मनुष्य का मांस पक करके देता हुआ ॥ २१ ॥

भगवान् वसिष्ठ ने परोसे हुए उस अभक्ष्यको देखकर क्रोधकर राजाको शाप दे दिया कि—जा इसी तरह तू भी राक्षस हो जा ॥ २२ ॥

तदनन्तर वसिष्ठ जीने उस कर्म को राक्षस का किया भया जान कर शापकी अवधि द्वादशवर्षकी करदीनी, राजा भी निरपराधी होने से क्रुद्ध होकर अञ्जली में जल लेकर गुरुजी को शाप देने को उद्यत हो गया ॥ २३ ॥

तब तो रानी मदयन्ती ने समझा कर वर्ज दिया परन्तु वह

राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः ।
व्यवायकाले ददृश वनौकोदम्पती द्विजौ ॥ २५ ॥
क्षुधार्तो जगृह विप्रं तत्पत्न्याऽऽहाकृतार्थवत् ।
न भवान्राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ २६ ॥
मदयन्त्याः पतिर्वीर ! नाधर्मं कर्तुमर्हसि ।
देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजम् ॥ २७ ॥
देहोऽयं मानुषो राजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः ।
तस्मादस्य वधो वीर ! सर्वार्थवध उच्यते ॥ २८ ॥
एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः ।
आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् ।
सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः ॥ २९ ॥
सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ! ।
कथमर्हति धर्मज्ञ ! वधं पितुरिवात्मजः ॥ ३० ॥
तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः ।
कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सम्मतो भवान् ॥ ३१ ॥
यद्ययं क्रियते भक्षस्तर्हि मां खाद पूर्वतः ।
न जीविष्ये विना येन क्षणं च मृतकं यथा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तीक्ष्ण जो अंजली में जल रहा राजा ने उसको अपने पगके ऊपर डालदिया । क्योंकि ? दिशायें, आकाश, और पृथिवी इन सबों को राजा ने जीवमय देखा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं राक्षसत्वे कल्माषाङ्घ्रित्वे च कारणमुक्त्वा अकर्मणा अनपत्य इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—व्यवायकाल इत्यादिना, कर्मणा अप्रज इत्यन्तेन । वनमोको निवासो ययोस्तौ वनौकसौ च तौ दम्पती च पृथक् पदत्वे सकारलोप आर्षः ॥ २५ ॥

अकृतार्थवदाभवत् ॥ २६ ॥

अकृतार्थमसमाप्तरतिम् ॥ २७ ॥

सर्वभूतानामात्मेति भावनयाऽऽराधयितुमिच्छुः यद्वा सर्वभूतानामात्मभावेन भूतेषु स्थितमपि गुणैरन्तर्हितं ब्रह्मेति सम्बन्धः पाठान्तरे अन्तर्हितः सोऽयमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २८—३० ॥

भ्रूणस्य श्रोत्रियस्य गर्भस्य सत इति वा बभ्रोर्गोः सतां मतो भवान् वधं कथं साधु मन्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

क्षणमपि येन विना न जीविष्यामि सोऽयं यदि भक्षः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मृतप्रायां मां पूर्वं भक्षय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

राक्षसं भावं रूपमापन्नः प्राप्तः गुरुशापाद्धेतोरिति शेषः । पादे कल्माषतां नैल्यं विकारं च गतः शापार्थजलप्रक्षेपाद्धेतोरिति शेषः । ततः कदाचिद्वनमेवौकः स्थानं ययोः तौ दम्पती भार्यापती द्विजौ मैथुनकाले ददर्श ॥ २५ ॥

तदा क्षुधा अशनायया पीडितः राक्षसरूपः सौदासो मिथुनीभूतं द्विजं जगृहे, भक्षितुमिति शेषः । तदा तस्य द्विजस्य पत्नी अकृतार्थमसमाप्तरतिसुखं पतिं वेत्तीति तथाभूता सत्युवाच, तदेवाह—नेत्यादिना । एवं करुणभाषिणया इत्यतः प्राक्तनेन । भवान्न राक्षसः किन्तु साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः श्रेष्ठः ॥ २६ ॥

मदयन्त्याः पतिः अतो हे वीर ! अधर्मं विप्रहननरूपं कर्तुं नार्हति अपत्यकामायै मे मह्यं पतिं तत्रापि द्विजं तत्राप्यकृतार्थं देहि ॥ २७ ॥

हे राजन् ! अयं मानुषो देहः पुरुषस्य जीवस्याखिलानां पुरुषार्थानां साधनभूतः यत एवं तस्मादस्याखिलार्थदस्य मानुषदेहस्य वधो, हे वीर ! सर्वार्थानां वध इत्युच्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चैष त्वया गृहीतो मत्पतिर्ब्राह्मणस्तत्रापि विद्वान् वेदशास्त्रार्थवित् न केवलं विद्वान् अपितु तपः शीलाद्यामन्यैश्चाक्रोधादिभिर्गुणैरन्वितः सर्वभूतानामात्मभावेन अन्तरात्मतया गुणैः सर्वज्ञत्वादिभिः सहैव भूतेषु देवमनुष्यादिषु अन्तर्हितं हृदयकुहरे निविष्टं महापुरुषादिशब्दवाच्यं ब्रह्माराधयितुमिच्छुरुपासीन इत्यर्थः । सत्त्वग्लानिर्देशस्तु उपासनदशायामपि ब्रह्मज्ञानस्यैतन्मतत्वज्ञापनाय ॥ २९ ॥

सोऽयमेवम्भूतो ब्रह्मर्षिवर्यो राजर्षिप्रवरात् तत्रापि पित्रोराधिकृतराज्यात्ते त्वत्तः कथं वधमर्हति सर्वथा नार्हत्येवेत्यर्थः । यथा पितुः सकाशादात्मजो वधं नार्हति तद्वत् ॥ ३० ॥

तद्द्योक्तविधस्य पापस्य भ्रूणस्य सूत्रप्रवचनाध्यायिनः "वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियोऽङ्गाध्याय्यनूचानः कल्पाध्यायी ऋषिः कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः" इत्यादिप्रयोगात् ब्रह्मवादिनः ब्रह्मोपदेष्टुः वेदाध्यापकस्य वा वधं साधूनां सम्मतो भवान् कथं मन्यते सम्मतमिति शेषः । यथा बभ्रोर्धेनोर्वधं भवान् सम्मतं मन्यते तथा अस्यापि वधं न सम्मतं मन्यस्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदि सर्वथा अयं ब्राह्मणस्त्वया भक्षः क्रियते शक्यते इत्यर्थः । तर्हि पूर्वतः तद्भक्षणात् प्रागेव मां खाद् भक्षि अनेन विनाऽहं क्षणमपि न जीविष्ये यदा मृतकं कुणपं जीवेन विना तद्वदहमप्यनेन विनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कल्माषतां ततमाषवर्णवत्त्वां व्यवायकाले सुरतसमये ॥२५॥

द्विजपत्नी राक्षसस्य कृपाजननायाऽवध्यत्वे चानेकानि कारणान्याह—न भवानित्यादिना ॥ २६–३० ॥

भ्रूणस्य स्वस्य स्वयमेव पुत्रस्य ब्रह्मवादिनः ब्रह्मज्ञानिनः षडङ्गवेदाध्यायिनो वा बभ्राः सौरभेय्याः "माहेयी सौरभेयी च बभ्रुः स्यात्कपिलात्वग्नी" इत्यभिधानम् ॥ ३१ ॥

येन पत्या मृतकं प्राणरहितशरीरं प्राणमन्तरेण ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वनौकसौ च तौ दम्पती चेति तौ पृथक् पदपाठे सलोप आर्षः २५—२६ ॥

अकृतार्थम् असमाप्तरतिम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

गुणैर्दृष्टिभिः सत्त्वादिभिर्हेतुभिः अन्तर्हितमदृश्यम् ॥ २९ ॥

ते त्वत्तः ॥ ३० ॥

ब्रह्मवादिनो भ्रूणस्य पुत्रस्य अस्य पिताऽपि ब्रह्मवादीत्यर्थः ,,भ्रूणोऽर्भके स्त्रीगर्भे" इत्यमरः बभ्रोर्गोः ॥ ३१ ॥

तदप्यनिष्टं दृष्ट्वा पुनः प्राह—बध्यतामिति । येन प्राणेनेव विनेत्यर्थः । ततश्च यथा मृतकं शवस्तथाहं भविष्यामि इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

वनमेवौकः स्थानं ययोस्तौ वनौकसौ च दम्पती वनौकोदम्पती ॥ २५ ॥ २६ ॥

अकृतार्थम् अकृतगर्भाधानम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

सर्वभूतात्मभावेन गुणैः सर्वप्रेरकत्वादिभिर्भेदहीनतर्हि तं ब्रह्म आराधयितुमिच्छुः सोऽस्मै कथं वधमर्हतीत्युत्तरेणान्वयः ॥२९॥३०॥

यथा भ्रूणस्य गर्भस्य यथा बभ्रोर्गोः तथा तद्द्योक्तविधस्य अपापस्य साधोः वधं सम्मतः सतां सम्मतो भवान् कथं साधु मन्यते भ्रूणस्येति ब्रह्मवादिनो विशेषणं वा तदा भ्रूणस्य सूत्रप्रवचनाध्यायिन इत्यर्थः । "वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः साङ्गाध्याय्यनूचानः कल्पाध्यायी ऋषिः कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः" इति प्रयोगात् ॥ ३१ ॥

यदि अयं भक्षः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मां मृतकतुल्यं पूर्वतः प्रथमं भक्षय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषाटीका ।

वस उसीसमय से राजा राक्षस भाव को प्राप्त होकर पाद में कल्मषको प्राप्त हुआ इसी से राजा का नाम कल्माषपाद हुआ राक्षसपने में राजा वन में विचरता रहा वन में रहने वाले ब्राह्मण ब्राह्मणी को रति समय में राजाने देखा ॥ २५ ॥

तवतो क्षुधार्त्त रहाई उन दोनों में से ब्राह्मणको पकड़ लिया तब अकृतार्थ के नाई ब्राह्मणी बोली, कि आप राक्षस नहीं हो आपतो इक्ष्वाकुवंशियों में महारथी हो ॥ २६ ॥

हे वीर ! आप रानी मदयन्ती के पति हो आप अधर्म करने के योग्य नहीं हो । मैं पुत्र की कामना वाली हूं और मेरा पति भी अभी विषयों से कृतार्थ नहीं भया ऐसे मेरे पति ब्राह्मण को मो ब्राह्मणी के लिये दीजिये ॥ २७ ॥

हे राजन् ! यह मनुष्य का देह पुरुष को सर्व अर्थ देने वाला है तस्मात् हे वीर ! इसका वध करना सर्व अर्थ के नाश करने के बराबर है ॥ २८ ॥

तिस्में यह ब्राह्मण है और विद्वान् है तप शील गुण युक्त है और महापुरुष संज्ञक ब्रह्म की आराधना की इच्छा वाला है जो ब्रह्म सबभूतो के आत्मभाव से गुणों के द्वारा सर्व भूतों के अंतर्हित है ॥ २९ ॥

हे धर्मज्ञ ! वह यह ब्रह्मर्षि वर्य आप सदृश राजर्षि प्रवर से किस प्रकार वध योग्य है ? जैसे पिता से पुत्र कभी भी वध को नहीं प्राप्त होसक्ता है ॥ ३० ॥

ऐसे निष्पाप साधुका, और उदरस्थ गर्भ का और ब्रह्मवादी का वध आप सदृश संमत पुरुष कैसे मान सके हो जैसे कि गौ के वध को योग्य नहीं मानते हैं ॥ ३१ ॥

एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत् ।
व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः ॥ ३३ ॥
ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् ।
शोचन्त्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपिता सती ॥ ३४ ॥
यस्मान्मे भक्षितः पाप ! कामार्त्तायाः पतिस्त्वया ।
तवापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ ! दर्शितः ॥ ३५ ॥
एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा ।
तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्गतिं गता ॥ ३६ ॥
विशापो द्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः ।
विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः ॥ ३७ ॥
ततः ऊर्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्मणाऽप्रजाः ।
वसिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयन्त्यां प्रजामधात् ॥ ३८ ॥
सा वै सप्त समा गर्भमबिभ्रन्न व्यजायत ।
जघ्नेऽश्मनोदरं तस्याः सोऽश्मकस्तेन कथ्यते ॥ ३९ ॥
अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः ।
नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और यदि तुम इसका भक्षण करते हो तो प्रथम मोको क्यों न खालो क्योंकि ? फिर मै तो मृत सदृश ही हूं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ॥ ३३—३४ ॥

आधानान्मैथुनात् । हे अकृतप्रज्ञ ! मृत्युर्मया दर्शितः ॥३५—३७॥

तदेवं कर्मणा अप्रजाः ॥ ३८ ॥

अबिभ्रदधारित्यर्थः । न व्यजायत न प्रासूत अतो वसिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जघान स उत्पन्नः सुतोऽश्मकः ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामात्परिरक्षितोऽतो नारीकवच इत्युक्तः निःक्षत्रे सति क्षत्रवंशस्य मूलमभवदतो मूलक इति श्लोकः ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तस्याः करुणभाषिण्याः अनाथवद्विलपन्त्याः सत्याः शापेन मोहितः सौदासो द्विजं व्याघ्रः पशुमिवाखादत् भक्षितवान् ॥३३॥

ततः पुरुषादेन रक्षसा सौदासेन भक्षितं दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारं पतिं वीक्ष्य ब्राह्मणी आत्मानंप्रति शोचन्ती कुपिता सती उर्वीशं सौदासमशपत् ॥ ३४ ॥

किमिति ? यस्मात्कामार्त्ताया मम पतिरपापो निरपराधस्त्वया भक्षितस्तस्मात् हे अकृतप्रज्ञ विवेकशून्य ! तवाप्याधानान्मृत्युर्दर्शित इति, यदा गर्भाधानं कर्तुमुद्युक्तोऽसि तदा मरणं प्राप्स्यसीति ॥३५॥

एवं मित्रसहं सौदासं शप्त्वा ब्राह्मणी पतिलोकपरायणा पतिलोकं कामयमानेत्यर्थः । तस्य पत्युरस्थीनि समिद्धे प्रज्वलितेऽग्नौ प्रास्य पतित्वा भर्त्तुर्गतिं प्राप्ता ॥ ३६ ॥

ततो द्वादशवत्सरान्ते विगतशापः स सौदासो मैथुनायोद्यतः ब्राह्मणीशापं विज्ञाप्य प्रत्यभिज्ञाप्य महिष्या मदयन्त्या सम्यङ्निवारितः ॥ ३७ ॥

तत आरभ्य स सौदासः स्त्रीसुखं तत्याज मृत्युभयादिति शेषः अतएवांकेन कर्मणा अप्रजाः औरसरहितो बभूव एवंस्थिते तेन सौदासेनानुज्ञातो वसिष्ठो मदयन्त्यां प्रजामधात् गर्भाधानमकरोत् ॥ ३८ ॥

ततः सा वै मदयन्ती सप्त समाः वत्सरान् गर्भमबिभ्रत् तदापि न व्यजायत अपत्यमितिशेषः । तदा सौदासः तस्या मदयन्त्याः